

Ազգագրական հանդես
Azgagrakan Hande's [Ethnographic Review]

Վայոց-ձոր. Նշանաւոր վանքեր
Vayots'-dzor. Notable Monasteries

Ervand Lalayan's studies of the monasteries of Vayots'-dzor in southern Armenia, from the journal *Azgagrakan Hande's [Ethnographic Review]* XXVI (1916), pp. 5-84, with numerous photographs. Compiled and indexed by Robert Bedrosian, October, 2015, in 80 pdf pages.

XXVI գիրք (1916)

Erku xo'sk', 5

Gndevank', 7

Ardzanagrut'iwnner, 13

Ts'axats'-k'ar, 17

S. Karapet, 19

S. Yovhanne's, 21

Astuatsatsni ekeghets'i, 22

Ardzanagrut'iwnner, 23

Noravank', 26

S. Karapeti gawit'-dambarane", 34

Burt'elashe'n ekeghets'in, terews S. Astuatsatsin, 39

Hiwratun, 45

Ardzanagrut'iwnner, 46

Eghegisi ekeghets'inere", 61

Ardzanagrut'iwnner, 65

Erkrord ekeghets'in, 66

Ch'orrord ekeghets'in, 70

Arate's, 73

Ardzanagrut'iwnner, 79

Tapanagrer, 82

Վ Ա Յ Ո Ց - Ձ Ո Ր

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Ե Ր Կ Ո Ւ Խ Օ Ս Ք

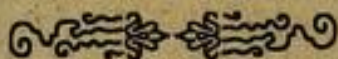
Տալով Վայոց-ձորի մանրամասն տեղագրութիւնն ու քարտէզը (Աղագրական Հանդէս XII) ես առանձնապէս կանգ եմ առնում նրա վանքերի վրայ, որովհետեւ սրանք նշանաւոր են ոչ միայն պատմական, այլ և ճարտարապետական տեսակէտից: Ես սրանց նկարագրութիւնը դաստուրում եմ ոչ թէ տեղագրութեան համեմատ, ինչպէս ընդհանրապէս կատարւում է, այլ ժամանակագրական կարգով, որպէսզի աւելի հեշտ լինի գծելու Վայոց-ձորի պատմութեան և ճարտարապետութեան էվոլյուցիան:

Այս վանքերի լուսանկարներն առաջին անգամ (1904 թ.) ես անձամբ հանեցի, սակայն մի աւագակային խումբ այլ իրերիս և ժողովրդական բանասիրութեան վերաբերեալ նիւթերիս հետ տարաւ նաև այդ նեղատիւները, ուստի 1908 թ. լուսանկարիչ Երմակովին իմ անձնական միջոցներով տարայ ինձ հետ և նրա հանած լուսանկարներից կազմեցի մի լուսանկար-ալբոմ: Դժբաղդաբար նիւթականի սղութիւնը թոյլ չէր տալիս հրատարակելու այդ լուսանկար ալբոմը ֆոտոտիպիայով, որով մատչելի կը դառնար շատերին, մինչդեռ լուսանկարչականը ձեռք բերին միայն արտասահմանի և ուսաց յայտնի թանգարաններն ու գիտական հիմնարկութիւնները և միջանիւն անձնաւորութիւններ, ինչպէս Վ. Ս. Սիսոյեւ, որ մեծապէս օգտուեց դրանից: Այժմ տ. Հայկանոյշ Մարտիրոսեան, Աղագրական Ընկ. խորհրդի փոխ նախագահուհին, ընկերութեան տրամադրութեան ներքոյ դրեց 1500 ռ. այդ ալբոմը ֆոտոտիպիայով հրատարակելու, ուստի և՛ նրա մանրամասն նկարագրութիւնը տպագրում ենք Աղագրական Հանդիսի այս գրքում, ցուցումներ տալով ընթերցողներին՝

պատկերները նայելու այդ ալբոմի մէջ, Եկեղեցիների յատակագծերը յատկապէս ինձ համար պատրաստել է պ. Տարազրոս Վարդանեանը, այն անձնաւորութիւնը, որ պ. Սիսոյեվի համար ևս կատարել է միննոյն աշխատանքը: Եւ որովհետեւ պ. Սիսոյեվը, հակառակ Մոսկուայի Կայսերական Հնագիտական Ընկերութեան Գովկասեան ճիւղի 1911 թ. նոյեմբ. 12-ի նիստում իմ բողոքի պատճառով տուած խոստման՝ չօգտուիլ իմ լուսանկար ալբոմի նկարներից մինչև ֆոտոտիպիական հրատարակութիւնը*), մեծապէս օգտուեց. այս պատճառով և՛ Մոսկուայի Հնագիտական Ընկերութեան նախագահուհի կոմսուհի Ուլարովան, լսելով իմ բողոքը, դրեց իմ արամադրութեան ներքոյ այն արձանագրութիւնների և օւնամենտների քիչանկը, որ շինուած էին իմ լուսանկարներից և այն յատակագծերինը, որոնք յատկապէս պատրաստել էր նաև ինձ համար պ. Տարազրոս Վարդանեանը՝ իմ խընդրով կրկին անգամ այցելելով այդ վանքերին:

Այստեղ տպուած արձանագրութիւններն իրենց լուսանկարներով մտել են իմ «Հայկական արձանագրութիւններ» աշխատութեան մէջ ևս, որ արժանացաւ Լազարեան ճեմարանի Քանանեան մրցանակին 1914 թուին:

*) Известія Кавказскаго Отдѣленія Императорскаго Московскаго Археологическаго общества. вып. III. стр. 64.



ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

ԳՆԴԵՎԱՆՔ

Տեղադրութիւն.—Վայոց-ձորի ամենահին և ճարտարապետական տեսակէտից բաւական նշանաւոր այս վանքը տեղաւորուած է Սրփաշայի հրաշագեղ հովիտում, Գնդեվազ գիւղից հազիւ կէս կիլիմետր հեռու (Տես Այբում պատկեր I. 1.):

Այստեղ միանգամ ևս շեշտուած է այն հանգամանքը, որ մեր վանքերը մեծ մասամբ բարձրանում են ընդլեռնային սրբանշնչի տեսարաններով օժտուած վայրերում, չէ՞ որ գեղարուեստը բարձրացնելով մարդու հոգին, տանում է դէպի գեղեցկութեան տիպարի պաշտամունքը:

Սա մի անդնդախոր ձոր է, որի միջով դալարւում է հարիւրամեայ ընկուզենիների և ծիրանիների հովասուն սաղարթների հովանաւորուած արծաթափայլ Արփաշայը: Ձորի եզրին բեւեռուած խոխոմածիգ ժայռերի խոռոչների ձեղուններ' ց վիժուող բիւրեղանման ցայտերը խաղալով ժայռի ամէն մի ծիրպից կենդանութեան դիմող բոյսերի երփներանգ տերևների և արևի կենսատու ճաճանչների հետ՝ ձայնակցում են ընդլեռնային հրապոյրով հարբած թռչունների դայլայլիկին:

Յիրաւի գեղեցկութեան մատանի է այս ձորը, որի ակը կազմում է Սոփիա տիկնոջ պարզեւած Գնդեվանքը, այժմ դարերի փոշուց փայլը կորցրած:

Մի սաստիկ քարքարոտ ճանապարհ Գնդեվազ գիւղից ոլորապտոյտ իջնում է մինչև Գնդեվանքը:

Պատմական տեսութիւն.—Այս վանքի մասին Օրբելեանը հետեւեալն է պատմում (Գլ. Ծ.):

Սիւնեաց Սմբատ իշխանի երանելի ու բարեպաշտ կին Սոփիան, (որ Դերենիկ Արծրունու աղջիկն էր), ուխտ է գնում այն խորածոր վայրը, որ Գնդեվանք է կոչւում, ուր կային սուրբ

վկաների բազմաթիւ նշխարներ, և ուր բնակւում էին միայնակեացներ: Տիկինը սաստիկ հաւանելով տեղին, մտածում է մի եկեղեցի կանգնել այդտեղ: Գիշերը ս. վկաներն երևում են նրան և խնդրում կատարել մտադրութիւնը: Ուստի և անմիջապէս քարտաշներ է կանչել տալիս և սկսում շինութիւնը, վերակացու կարգելով Սահակ քահանային և գործակալ Եղիշա քահանայ նկարչին, իսկ վանքի աւարտման հոգաբարձութիւնը յանձնում է Յակոբ անունով մինին: Իւր ճգնութեամբ փայլում էր այստեղ նաև Սուփան Գնդունին: Շինում են Աստծու տունը և նկարներով զարդարում առաստաղն ու պատերը և մեծահանդէս ժողովով օրհնում են ու անուանում ս. վկաների անունով և բնակեցնում են այդտեղ պաշտօնեաներ ու կրօնաւորների բազմութիւն: Նաև ամբողջ ձորի պատշաճաւոր տեղերում շինում են անապատներ և բնակեցնում նրանց մէջ ճգնաւորներ: Երանելի տիկինն անուանում է այս վանքը Գնդեվանք, և շինում է վանքի վերև, քարի գլխին, մի գիւղ և ժառանգութիւն է տալիս եկեղեցուն, ազատ կացուցանելով ամէն տեսակ հարկերից: Եւ այս լինում էր Հայոց 385 թուին (Քրիստոսի 936 թ.): Նոյնպէս այս վանքին է յատկացնում Առչար գիւղը: Իսկ ամբողջ ձորը վերից վայր մինչև Դողըշտի քար ասուած տեղը հրամայում է պտղատու ծառեր տնկել և այգիներ ձգել: Ապա գրում է իւր յիշատակարանը, որ վերջանում է հետևեալ գեղեցիկ բացատրութիւնով.

Մասանի էր անակն Վայոց ձոր, շինեցի զսա եւ եղի ակն ի վերայ:

Մի քանի տարի յետոյ, Հայոց 448 թ. (Քր. 999 թուին) Քրիստափոր վանահայրը շինում է եկեղեցու գաւիթը, նաև երանելի և սուրբ հայր Գուրգէնը ևս մեծ յիշատակներ ունի այդ վանքում: Շատ տարիներ յետոյ, 1008 թուին, այս վանքի վանահայր Տէր Սարգիսը Ձկնարած գետից ջուր է բերում վանքը:

Այս մենաստանը շատ անգամ վերանորոգուած է, սակայն վերանորոգողներից միայն երկուսի անուններն են յայտնի, մինը՝ մի ոմն Գրիգոր, 1309 թ. և միւսը՝ Պետրոս վարդապետը, 1671 թուին: Վերջինս չինել է նաև գիւղի եկեղեցին:

Հատուկտոր արձանագրութիւններից և Օրբելեանի վկայութիւններից երևում է, որ վանքի առաջնորդներ եղել են.

Սուփան Գնդունին, 930 թուականից առաջ.

931—6 Հայր Սարգիս.

999 Քրիստափոր.

... Գուրգէն.

1008. Սարգիս Բ.

1307. Գրիգորէս.

? Առաքել.

1685—91. Տէր Պետրոս.

1875. Յովհաննէս Տէր Յարութիւնեան.

... Պետրոս վարդապետ Տաթևացի.

1899 մինչև 1916 թ. Մամբրէ վարդապետ Յովհաննիսեան Ռշտունի, Նոր գիւղից:

Այս վանքի մասին Գնդեվազցի Մարտիրոս Գրիգորեան ինչստուն և հինգ ամիայ ձերունին, որի հայրը 120 տարի էր ապրել, պատմեց ինձ հետեւեալ աւանդութիւնը:

Գնդեվազի վանքի տեղում Նախավկայի անունով մի ուխտատեղի է եղել, ուր ուխտ է եկել նաև Սմբատ Թագաւորի կին՝ Սոփիա տիկինը: Սա կամեցել է այստեղ մի վանք շինել և նոյն գիշերն երազում տեսել է մի մարդ, որ ասում է իրեն. «Սոփիա խանում, այդ բանը որ մտածեցիր՝ կատարի՛ր: Տիկինն առաւօտեան ձեռնարկել է վանքի շինութեան և իբր աւարտել է՝ հրաւիրել է այս ձորի այրերում ճգնող ճգնաւորներին այդ տեղ տեղափոխուելու: Սրանց մէջ եղել է նաև Օվանէս անունով մի ճգնաւոր՝ որ չափազանց ծեր լինելով չի կարողացել կանգնել և միշտ նստած է աղօթել, այս պատճառով էլ նրան կոչել են Գունտ Օվանէս: Սա դառել է վանքի առաջին վանահայրը, այս պատճառով էլ վանքը նրա անունով կոչուել է Գունտ Օվանէս—Գընտավազ: Մի առ ժամանակից յետոյ էլ այստեղ եղել են Պետրոս անունով մի քահանայ և Սարգիս անունով մի վարդապետ: Սրանք խորհուրդ են արել, որ վանքի մօտ մի գիւղ ձգեն, որպէսզի նրա արդիւնքով վանքը կառավարուի: Պետրոս քահանան շինել է մի եկեղեցի, իսկ Սարգիս վարդապետը երեք տարի շարունակ ահագին ծախսեր անելով արխ է փորել, որ ջուր բերէ. բայց ջուրը չի եկել: Վերջը մի գիշեր երազում տեսել է մի մարդ, որ ասել է, թէ արի ցոյց տամ, թէ որտեղից պէտք է արխը ձգես՝ որ ջուրը գայ: Եւ տարել, ցոյց է տուել: Սարգիս վարդապետն առաւօտը վեր է կացել, այդ ցոյց տուած տեղով արխ փորել տուել և ջուրը բերել: Այդ օրուանից այդտեղ գիւղ է հիմնուել:

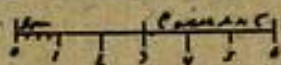
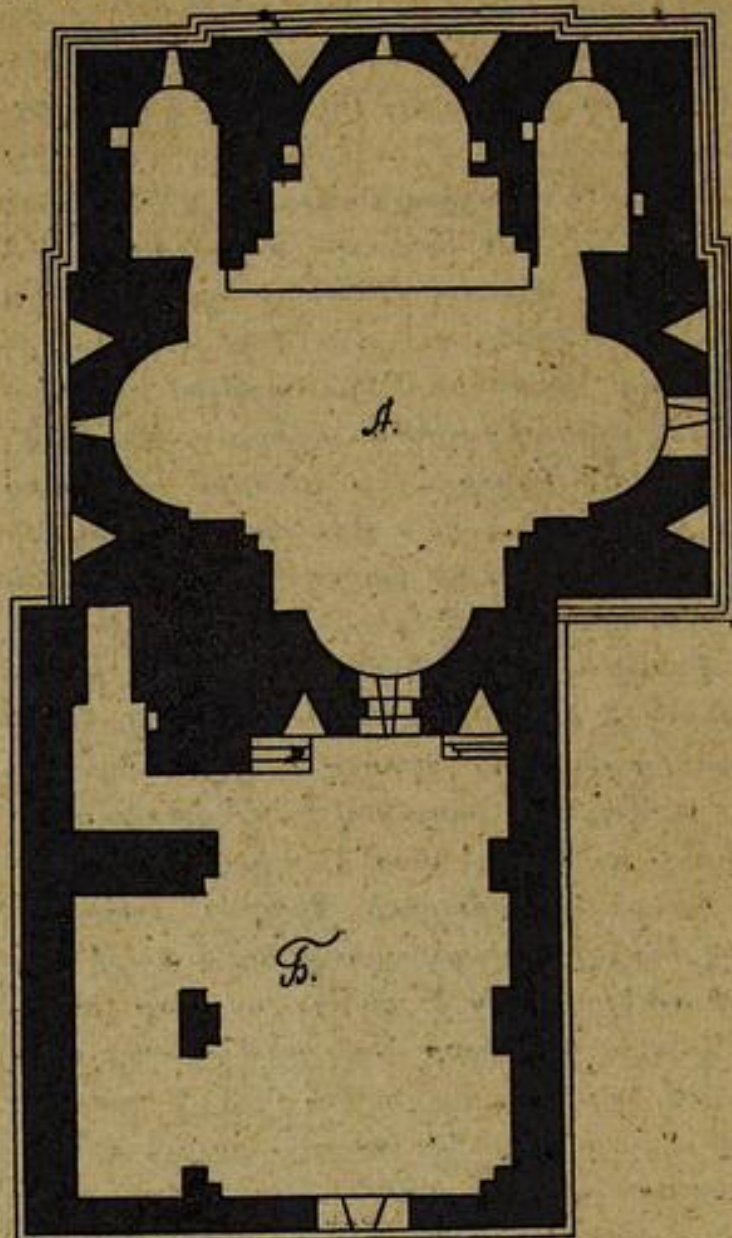
Վանքը երկար ժամանակ շէն է եղել, բայց յետոյ Շահ-Աբասը աւերել է և գնդեվազցիներին գերի տարել:

Վերջի տարիներս միայն Պաշիկից և Կնիշիկից հայերը հաւաքուել են և թուրքերից հեռու մի առանձին թաղ կազմել:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Վանքը շինուած է սև, սրբա-

տաշ քարերով. բաղկացած է մի եկեղեցուց և մի դաւթից: (Տես Աւրում I 2):

Եկեղեցին արտաքուստ գրեթէ քառակուսի է (12×11 մետր), իսկ ներքուստ (10×9 մետր) խաչաձև. (տես նկ. 1) չորս թեւերն էլ կիսաբոլոր են: Արևելեան կողմն ունի երկու խորան (3×5 մ. և մօտ 3 մետր բարձր.), որ ըստ երևութին յետոյ են



Նկար 1

ների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, որոնց վրայ բարձրանում է գմբեթը, և որոնց միացման տնկիւններում քանդակուած են չորս աւետարանիչների յատկանիշները:

Արտաքուստ բոլոր պատերի մէջ ևս կան նրկական ներսան-

շինուած, այնպէս որ եկեղեցին սկզբում արտաքուստ ևս խաչաձև է եղել, միայն այս խորանները և դաւթը շինելով դառել է քառակուսի: Եկեղեցու սեղանը մի մետր բարձրութեան է և երկու կողքերից երեքական աստիճաններ ունի: Կողակը կամարակապ է և կիսաբոլոր, զարուած նկարներով, որոնցից մինը՝ ս. Աստուածածինը՝ դեռ ևս նկատելի է (տես նկ. 2):

Եկեղեցին ունի չորս քառանկիւնի որմնասիւն, իւրաքանչիւրը երեք կիսասնից բաղկացած, որոնք հանգչում են քառանկիւնի խարիսխի վրայ և վերջանում նախ կիսաբոլոր և ապա քառանկիւնի խոյակով: Այս չորս որմնասիւ-

կուած. հարաւային և արեւմտեան պատերի մէջ բացւում են մի մի դուռ, որոնցից արեւմտեանը թէ աւելի լայն է ($1,50 \times 1,10$ և $2 \times 0,88$ մետր) և թէ աւելի գեղեցիկ: Եզրափակ երեք կիսասիւնների վրայ բոլորում է մի կիսաբոլոր կամար, որի վերև կանգնած է մի գեղեցիկ խաչարձան, իսկ սրանից բարձր բացւում է



Նկար 2

մի պատուհան, ունենալով աջ ու ձախ կողքերին մի մի խաչքար: Հարաւային դրան վերև ևս կայ մի պատուհան, պայտածև կամարով. նկատելի է, որ սա վերաբերում է վերանորոգութեան ժամանակին, մանաւանդ որ սրա վրայ կայ մի խաչքար, որ ոչ թէ կանգնեցրած է, այլ տգեղ կերպով պառկեցրած իբր շինութեան քար: Մի գեղեցիկ վարդազարդ էլ բարձրանում է հիւսիսային պատի երկու ներսանկուածների միջև:

Գմբէթի թմբուկը տասնվեց անկիւնանի է, բաւական լայն, 4,5 մետր տրամագծով և ցած, միայն 2,2 մետր բարձրութեան, զարդարուած չորս փոքրիկ պատուհաններով. վերջանում է կոնածև, 2,2 մետր կաթողիկէով, որ այժմ փոքր ինչ քանդուած է: Եկեղեցու բարձրութիւնն է 11 մետր, 6,5 մետր մինչև գմբէթը:

եկեղեցին հանգչում է երեք աստիճաններով բարձրացող հիմքի վրայ:

Գաւթը գտնւում է եկեղեցու արևմտեան պատին կից և բռնում է ոչ թէ ամբողջ, այլ միայն նրա $\frac{2}{3}$ մասը, այն էլ ճշ թէ մէջտեղում է շինուած, այլ բաւական յետ, այնպէս որ հարաւային կողմից մօտ մի մետր յետ է, իսկ հիւսիսային կողմից մօտ $\frac{1}{2}$ մետր անցկացած (տես նկ. 1 Ե.):

Սա ևս շինուած է սև, սրբատաշ քարով: Երկարութիւնն է 7 և լայնութիւնը 6 մետր: Սա թաղակապ է եղել, որի ձեղունի մեծագոյն մասը այժմ արդէն խոնարհուած է: Այս գաւթի հիւսիսային կողմում մի ամբողջական և երեք կիսասների վրայ բոլորում են երեք կիսաբոլոր բաց կամարներ: Սրանցից առաջինը, որ կից է եկեղեցու պատին, և որի վերայ կայ մի գեղեցիկ վարդազարդ, ծառայում է իբրև դուռ այն թաղակապ խորանին, որ շինուած է եկեղեցու հիւսիսային պատին կից, դրսի կողմից: Միւս երկու կամարները բացւում են նոյնպէս թաղակապ, 4,5 մ. երկարութեան և 1,5 մետր լայնութեան շէնքի մէջ, որի արևելեան պատում կայ մի քառանկիւնի պարհան, իսկ արևմտեան պատում՝ մի նեղ և երկար պատուհան:

Այս կամարների և սեան հանդէպ, հարաւային պատի վրայ, բարձրանում են նոյն ձևի և նոյն մեծութեան որմնասիւններ, որոնց վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կազմելով 40 հարիւրամետր խորութեան խորշեր:

Գաւթի արևմտեան պատի մէջ բացւում է մի դուռն, պայտաձև կամարով պատած, կողքերին մի մի խաչ և բարձրում՝ մի նեղ և երկար պատուհան:

Գաւթի մէջ, եկեղեցու արևմտեան պատի երկու ներսանկուածներում զետեղուած են մի մի կարմիր, գեղեցկաքանդակ խաչքար, որոնցից աջակողմեանն այժմ վայր է ընկած:

Վանքը շրջապատուած է պարսպով, որ ունի երկու դուռն. սրանցից արևմտեանի վրայ շինուած է գիշերապահի մի սենեակ: Պարսպի մէջ, եկեղեցու հարաւային կողմում, կայ մի ընդարձակ նկուղից, 8 խցից և մի գոմից բաղկացած մի ամուր շէնք, որ այժմ էլ կանգուն է: Այս շինութեան առջև եղել է մի աղբիւր և աւազան, սակայն այժմ աւազանը քանդուած է, իսկ աղբիւրը քղխում է պարսպից դուրս, արևելեան դրան մօտ:

Գնդեվանքին իբր սեպհականութիւն այժմ համարւում է մի-միայն պարսպի պարփակած տեղը, ուր պարտէզ և այգի է ձրգուած:

Արձանագրութիւններ.—Եկեղեցու հարաւ-արեւմտեան ան-
կիւնում, արտաքուստ (Տես նկ. 3)։



Նկար 3

Ես Սոփի տինկաց տիկին, Դիրանկին դուստր կին
Մմպատա որդի Աշոտի Սիւնեց իշխանի շինեցի զեկեղե-
ցիս։

Սրանից բարձր՝

Մատանի էր անակն, եղեր Սիւնեաց Սոփի տիկին։

Եկեղեցու հարաւային պատի վրայ. (Տես նկ. 4)։

ՅԶ թվականիս (= 931) ես Նղիշայ երէց և նկարիչ
արարի առաջնորդութեամբ Սարգիս բահանայի որբ կար-
դայր Տէր ողորմէ ասացէր։

Մի խաչքարի վրայ.

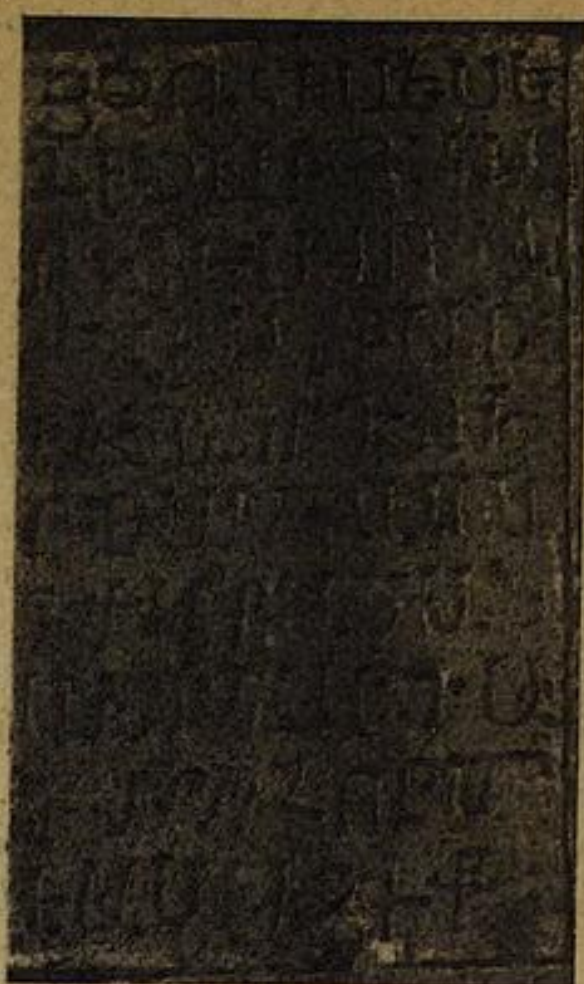
Հայր Ստեփաննոս կանգնող սբ. նշանիս յաղօթս յի-
շեցէք ի Գրիստոս Յիսուս, ի թվին ՆԺՁ (= 967) շինե-
ցաւ սբ. խաչս։

Մի հին խաչքարի վրայ.

Ջհայր Սուփան կանգնող սբ. նշանիս յաղաթս յի-
շեցէք ի Քրիստոս Յիսուս ՆԺՁ (= 967) թվին շինեցաւ
սրահս։

Եկեղեցու արեւմտեան դրան ձախ կողմը (տես նկ. 5)։

Կամաւն Այ. ես Գրիգորէս նորոգեցի զսբ. վկայքս
ի փրկութի հոգո իմոյ Առաքելն և այլ միաբանքս օտհ-



Նկար 4

մանեցին ինձ Բ- պատ.
Աւագ. Եշար. կատարիչ-
քըն ահնին յԱյ խափա-
նողքն դատին ի Տէ Թվ.
ՉԾԸ (=1309) գր. գրիչ
12.

Եկեղեցու հարաւային
կողմում կայ մի գերեզմա-
նաքար հետեւալ տապանա-
գրով. (նկ. 6):

Այս է հանգիստ պա-
րոն Աւարին որ կար-
ճաւրեա ի + ելաւ առ
անդառամ պսակն. նա
էր որդի պրն. Ամիր
ղուլին եւ Թոռն պարոն
Շահմասուրի Թվ. ՌԺԶ
(=1567) Շանդամազն,
Մուքայիլն, Հարապետն
հիշէք ի Քս.

Եկեղեցու արեւմտեան դրան կամարի մէջ ամրացրած և այժմ
կոտորուած ընկած խաչքարի վրայ քանդակուած է Քրիստոսի,
սրբերի, Թաշունների և ձկների պատկերներ և ներքևում գրուած.

Ես Ղարտաշս կազմեցի... Մայիխասմին կողակցի.
Թվկ, ՌԻԲ (=1573).

Եկեղեցու արեւմտեան պատի ձախակողմեան ներսանկուա-
ծում կանգնեցրած կարմրագոյն խաչքարի վրայ. (Տես նկ. 7):

Խաչս բարէխաւս կանցա իր որդոցն
իւրոց. ես Վարդանս կազմեցի Թվ. ՋԸ (=1459):

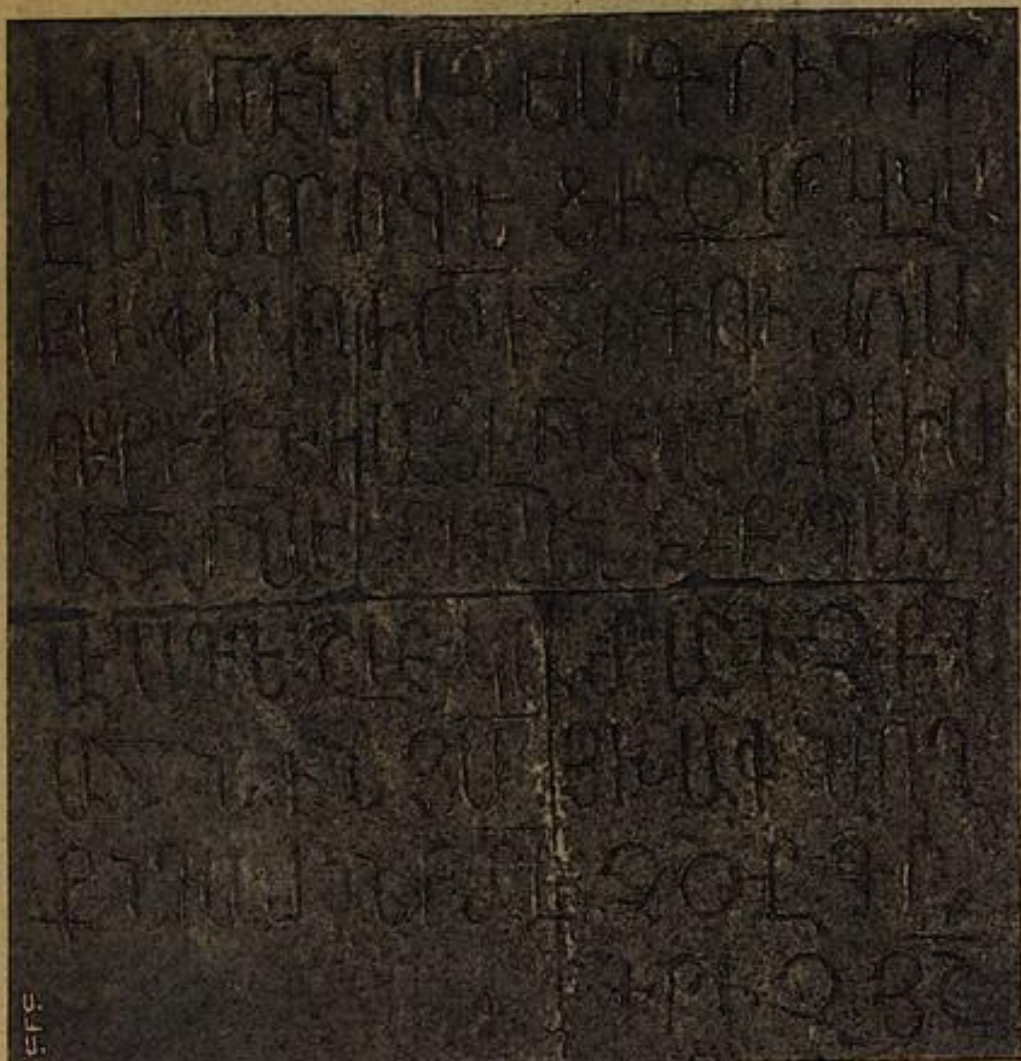
Եկեղեցու արեւմտեան ճակատին, մի խաչքարի վրայ.

Խաչս Սարգսի առաջնորդի եկեղեցւոյ է:

Դաւթի հիւսիսային պատի սեան վրայ.

Անվամբն Այ ես Աշոտ Բուկայ որդի Ած ինձ ողոր-
մեցաւ իմ աւագ որդին ի Քս. փոխեցաւ. ես տվի զմեծ
այգի Ըխրատանին հողն յեկեղեցիս. ի տարին Բ. աւր-
ժամ զնոր կիրակէն առնեն Հասա...

1875 թուին Յովհաննէս վարդապետ Յարութիւնեանը Գընդեվանքում գտել է պղնձէ ամաններ, կաթսաներ, ունեւիւններ, զանգակ, բուրվառ, ծնծղայ և այլն, որոնք յայտնի չէ, թէ մեր են այժմ: Սրանցից մի քանիսի վրայ եղիլ են հետևեալ արձանագրութիւնները*):



Նկար 5

Ծնծղայի վրայ.

Յիշատակ է Գնդեվանայ սուրբ նախավկայի. թվ. ՌՃԽ. (=1691):

Մի զանգակի վրայ.

ՉԾՉ (=1307). ՉՍարկաւագ քահանայ յիշէր ի Քրիստոս, որ ստացաւ զսա:

*) Ալիշան. Սիսական. եր. 107.

Պղնձէ ամանների վրայ.

Յիշատակ է Գնդեվանա Սուրբ Նախավկին.

Պղնձէ բուրվառի վրայ.



Ս. Ս. Ս.

Յիշատակ է Ծատուրի որդի Ակոբին, որ ետ ի զուռն
Նախավկային.

Յ Ը Խ Ա Յ - Ք Ա Ր

Տեղադրութիւն.— Յախաց-քարի՝ բարձրահռչակ և սուրբ առաքինարան՝ վանքը գտնուում է Էրզրափին և Ալագեազ գիւղերի միջև բարձրացող մի երկարածիգ լեռան հարթ գագաթին, Թաքաղոնդուրան լեռան հիւսիսային կողմը, Սմբատայ բերդից (տես աւրում III. 3) հիւսիս, փոքր ինչ բարձր գիւղքի վրայ։



Նկար 7

նի ասելով, 1041 թուին, Գագիկ բ. Թագաւորութեան ժամանակ,

Ճանապարհը դէպի Յախաց-քար բարձրանում է Էրզրափին գիւղի միջից, և կամ Ալագեազից, չափազանց դժուարեւանելի է և նեղ։

Պատմական տեսութիւն.— Այս վանքը կոչւում է Յախաց-քար, կամ Յախա-քար, և երբեմն, մանաւանդ արձանագրութիւնների մէջ, գրուել է նաև Յաղաց-քար։ Այժմ յայտնի է առաւելապէս Ղոշա (զոյգ) վանք անունով, որ դրուած է Թուրքերից, ինկառաւնելով միմեանց մօտ կանգնած զոյգ եկեղեցիները։

Ըստ Ասողկի Յախաց-քարի վանքը հիմնուած է «ի ձեռն հօր Ստեփանոսի» Ժ. դարի կիսին, Աբաս Բագրատունու Թագաւորութեան միջոցին։ Մօտ մի դար յետոյ, Ստեփանոս Օրբելեա-



«հայր ոմն վանիցն Վարդիկ շինէ պայծառ եկեղեցիս երկու 'ի հանգստարանի առաջին սուրբ հարցն, զմին գմբէթայարկ յանուն սրբոյ Կարապետին, և զմիւսն սագաշէն, հրաշալի յօրինուածովք», որ ըստ արձանագրութեան՝ կոչուել է ս. Յովհաննէս:

Բացի այս երկու եկեղեցիներէից, սրանց մօտ, հազիւ հարիւր մետր հեռու, կան ուրիշ երկու եկեղեցիներ ևս, ս. Աստուածածնի և ս. Նշան, որոնց շինութեան թուականն անյայտ է, միայն վերանորոգուած են 1222 թուին մի ոմն Գրիգորի ձեռքով:

Եկեղեցիների վրայ եղած արձանագրութիւններից երևում է, որ 1061 թուին Տարսայիճ իշխանը նուիրել է այս վանքին ծախաց-քարի հողը, Գեղարքունիքում Գառնի գիւղն, և Մճռակաձորում իւր ձեռատունկ այգին: Եւ այդ ժամանակի վանքի առաջնորդ Տէր Գրիգորը միւս միաբանների հետ՝ այդ նուիրաբերութեան պատճառով սահմանել են տարեկան երկու պատարագ, մինը Տարսայիճին, միւսը նրա երկրորդ կնոջը՝ Մինա խաթունին:

Այս նուիրաբերութեան մասին վկայում է և Լիպարիտի որդի Ստեփանոս Օրբելեանը իւր պատմութեան մէջ *):

Տարսայիճ իշխանն ուրիշ վանքերի հետ ծախաց-քարն էլ ժառանգութիւն է թողել իւր որդուն՝ Սիւնեաց Ստեփանոս եպիսկոպոսին:

1317 թուին Պոռշի թոռ և Հասանի որդի Ծաչին իւր ձեռատունկ այգին է նուիրել այս վանքին:

Նոյն 1317 թ. Գրամիկ անունով մինը մի ուրիշ այգի է նուիրել այս ուխտին:

1376 թ. մի ոմն Սամսոնի որդի իր ամուսնու հետ թաղել է այս վանքում իւր որդի Սամսոնին և այս առիթով նուիրաբերութիւն արել:

1462—3 թուին գրուած մի աւետարանի յիշատակարանում ասուած է. գրեցաւ շնորհ հովանեաւ ս. Աստուածածնի և սուրբ Կարապետիս, երկնանման կաթողիկէի»։ Իսկ սրանից 25 տարի առաջ գրուած է մի շարական չի գաւառիս Եղեգեաց, ի վանս Յաւղաց-քար, ընդ հովանեաւ կենարար ս. Նշանիս... ձեռամբ Մատթէոս քահանայի,**) Գուցէ սխալմամբ է գրուած Յաւղաց-քար:

Ոչինչ յայտնի չէ այս վանքերի մասին XVI դարից սկսած, սակայն ներքին վերանորոգութիւններից, ինչպէս ձեփից, նկատելի է, որ կեանքը դադարած չէ եղել: Այժմ բոլորովին անխնամ է թողնուած և մօտակայ Ալագեագի թուրքերը սրանց մէջ ոչխար են պահում:

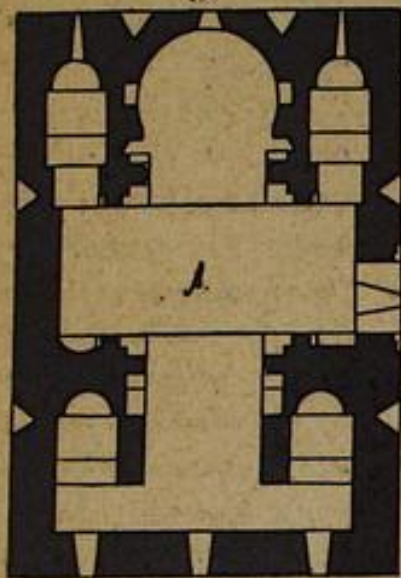
*) Ստ. Օրբ. գլ. 32.

**) Ալիշան, Սիսական, եր. 157.

Այս վանքի եկեղեցիներից նշանաւոր են ս. Յովհաննէսն և ս. Կարապետն իրենց չքնաղ քանդակներով և ս. Աստուածածինը իւր յատակագծով, որ բաւական նման է ս. Հռիփսիմէի և Աղբա-մարի եկեղեցիներին:

Վանքի նկարագրովթիւնը.—Ցախաց-քարի վանքը բաղկա-ցած է չորս եկեղեցիներից. սրանցից ս. Կարապետն ու ս. Յով-հաննէսը կանգնած են միմեանց մօտ, իսկ ս. Աստուածածինը և ս. Նշանը սրանցից մօտ հարիւր մետր հեռու, դարձեալ միմեանց կից և առանձին պարսպով պատած:

Ս. Կարապետ,—(Տես ալբոմ IV. 4) Շինուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարից. երկարութիւնն է 10 մետր, լայնութիւնը 6¹/₂,



և բարձրութիւնը մօտ 9 մետր (ներ-քուստ երկ. 8,5, լայն. 5 մետր): Ճար-տարապետական տեսակէտից սա այս վանքի ամենագեղեցիկ շէնքն է:

Ներքուստ եկեղեցին անսիւն է և խաչաձև: Ունի մի սեղան և չորս խորան, որոնցից երկուսն ա-րևմտեան կողմը: (Տես նկ. 8 և 9): Չորս որմնասիւնների վրայ բոլո-րում են կիսաբոլոր կամարներ,

կրելով իրենց վրայ գեղեցիկ կա-թուղիկէն:

Որմնասիւնները բաղկացած են երկու կիսաբոլոր և սրանց միջև մի քառանկիւնի կիսասիւններից, յանգած կիսաբոլոր և քառանկիւնի պատուանդանի վրայ և վերջացած նոյնպիսի, միայն հակադիր խոյակով:

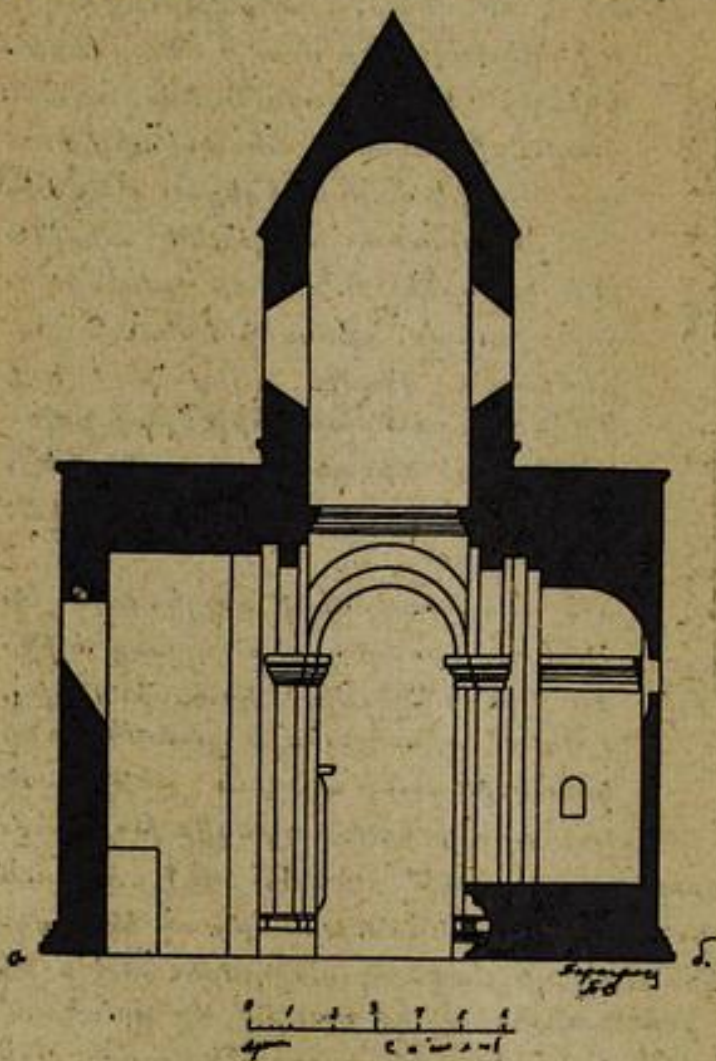
Կիսաբոլոր և կամարակապ կողակի (abside) մէջ տեղում բացւում է մի պատուհան: Սեղանի սանդուխտներն ոչ թէ կող-քերից, այլ մէջ տեղից են: Սեղանի ճակատը զարդարուած է չորս կամարներով, որոնցից իւրաքանչիւրի մէջ կայ մի մի բարձրա-քանդակ սափոր: Խորանների մէջ կան մի մի բոլորաձև սեղան, վէմ քարով, և մի մի փոքրիկ պատուհան: Խորանների վերև նկատելի են դադանի պահարաններ: Եկեղեցու յատակը սալատաւած է:

Արտաքուստ՝ արևելեան պատն ունի երկու ներսանկուած, որոնց միջև բացւում է մի փոքրիկ պատուհան, միջանի շատ գե-ղեցիկ շրջանակներով շրջապատուած: Խորանների տեղում բաց-ւում են մի մի փոքրիկ պատուհան, կամարակապ և վարդանման քանդակներով զարդարուած:

Հարաւային պատի մէջ (տես Աւրոմ III. 4) ևս կան երկու ներսանկուած, գեղեցկաքանդակ կամարով: Սրանց միջև բացւում է մի դուռ, պարզ շրջանակով, միայն ուղղաձիգ կամարը զարդարուած է ողկոյզանման և այլ գեղեցիկ քանդակներով:

Դռան վերև բացւում է մի ոռոգաս՝ երկու համակենտրոն շրջանակներով և սրանց մէջ՝ դնդակներ:

Սրա ձախ կողմում կայ մի շատ գեղեցիկ ցածրաքանդակ, թևատարած մի արծիւ՝ մագիլներէ մէջ մի խոյ բռնած—Մամիկոնեան իշխանների դրոշմը: Ափսոս որ արծուի գլուխը այժմ կտորուած է:



Նկար Ծ.

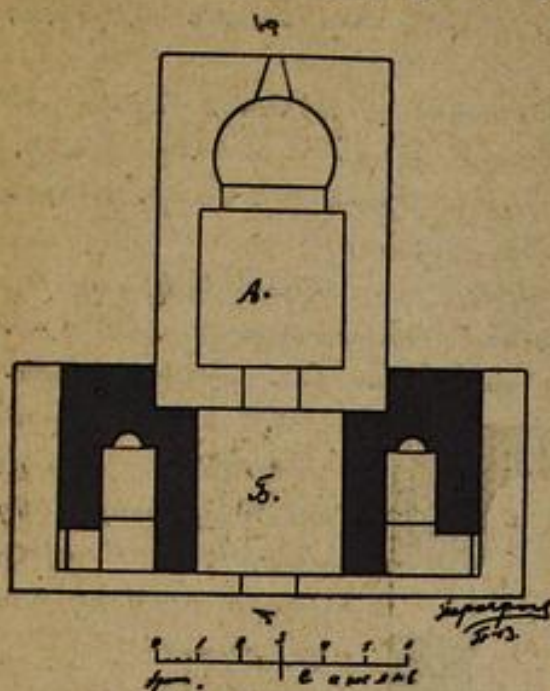
ինչ ներքև, խորանների վրայ կան մի մի փոքրիկ պատուհան, կամարակապ, միայն հիմնական բարձրութեան վրայ, այլ աջակողմեանը փոքր ինչ ցածր: Վերջինիս վերև, իսկ ձախակողմեանի կողքին, կանգնած են միևնոյն բարձրութեան վերայ մի մի գեղեցկաքանդակ խաչքար:

Հիւսիսային պատի վրայ ներսանկուածներ չկան, և ոչ էլ:

Նոյն սեղանի աջ կողմում եղել է մի ուրիշ ցածրաքանդակ՝ մի մարդ, որ բռնած է այս եկեղեցու կաղապարը: Այս ցածրաքանդակն այժմ ընկած է այս պատի առջև, միայն մարդու գլխի մասը կտորուած է (տես աւրոմ III. 4.):

Արևմտեան պատի մէջ տեղում, (տես աւրոմ պատկեր IV. 5) բարձրից, բացւում է մի երկնային պատուհան, կրկնակ շրջանակներով եզրափակուած և սվաստիկային քանդակներով գեղազարդուած: Այժմ պատուհանի վերին, ձախ մասը քանդուած է: Այս պատուհանից փոքր

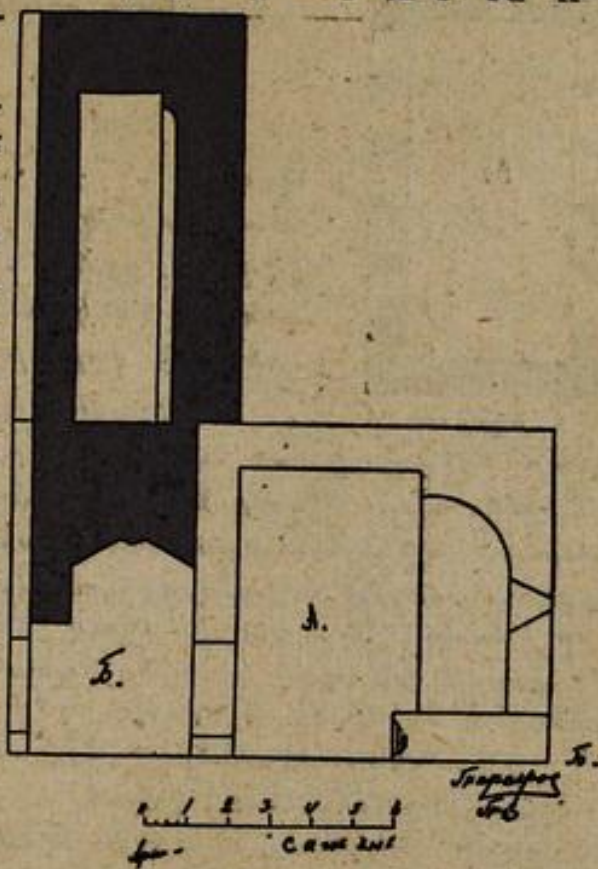
պատուհան, միայն բարձրում, երկու մետրաչափ միակտոր քարի վրայ քանդակուած է մի առիւծ, որ առաջի թաթերով յարձակուած է մի ցուլի վրայ։ Եկեղեցու գմբէթը գլանաձև է. կոնաձև կատարով, առանց խաչի, և զարդարուած չորս, նեղ և երկար պատուհաններով։



Նկար 10

ուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարերից։

Ս. Յովհաննիսի եկեղեցու երկարութիւնն է 5 մետր, լայնութիւնը $2\frac{1}{2}$ մետր, և բարձրութիւնը՝ 4 մետր։ Եկեղեցին սազաշէն է, ներքուստ անսիւն և թաղակապ։ Խորաններ չունի, այլ միայն մի սեղան, որի երկու կողմում բարձրանում են քառանկիւնի որմասիւններ՝ կրելով մի կիսաբոլոր կամար։ Արտաքուստ, արևելեան պատի վրայ կայ մի ոռոգաս, միանգամայն նման սուրբ Կարապետի վրայ եղածին։ Միւս պատերը միապղպղ են, առանց որևէ քանդակի։



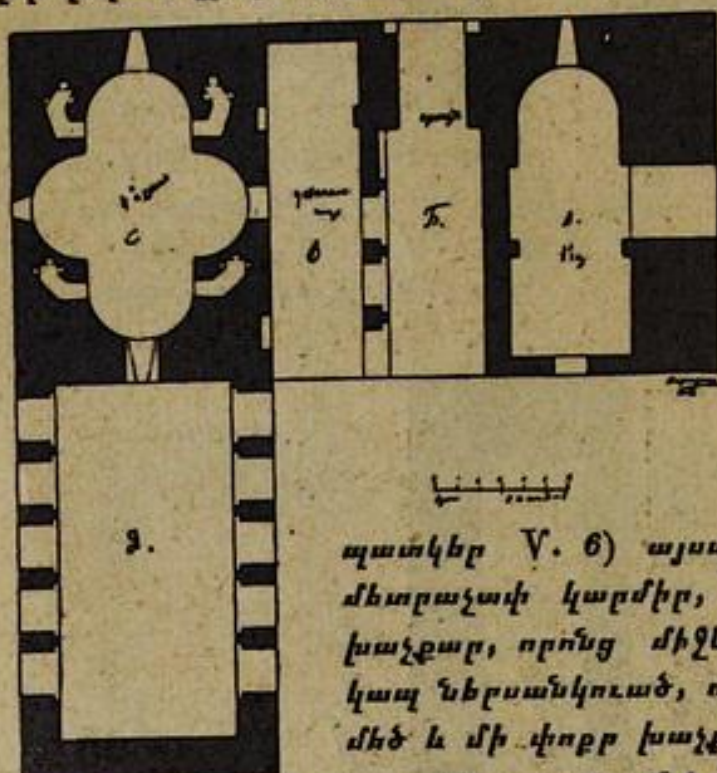
Նկար 11

Որևմտեան կողմը, միակ պարզ դռան առաջ, ձգւում է գաւիթը, 3 մետր երկարութեամբ և նոյն լայնութեամբ։ Գաւիթը նոյնպէս

անսիւն է և ձեղունը աստղաձև քանդակներով զեղազարդուած։
Գաւթը ևս ունի միայն մի դուռն, արևմտեան կողմում,
նոյնպէս շատ պարզ։

Գաւթի կտրին կայ մի ուրիշ մատուռ, թերևս ս. Նշան ա-
նունով, որ իսկապէս կազմում է այս շէնքի առանձնայատուկ,
ուշագրաւ մասը։ Այս մատրան երկարութիւնն է 2 մետր, լայնու-
թիւնը $1\frac{1}{3}$ մետր և բարձրութիւնը 3 մետր։

Ներքուստ անսիւն է, թաղակապ, ունի միայն մի կիսաբոլոր
սեղան, վէժ քարով։ Մի դուռ բացւում է հիւսիսային կողմում՝ գաւ-
թի կտրան վրայ. մի քառանկիւնի պատուհան կայ արևելեան պա-



Նկար 12

պատկեր V. 6) այստեղ կանգնած են երկու
մետրաչափ կալմիր, գեղեցկաքանդակ երկու
խաչքար, որոնց միջև կայ մի երկկամարա-
կապ ներսանկուած, որի մէջ կանգնած են մի
մեծ և մի փոքր խաչքար։

Աստուածածնի եկեղեցին.—Ս. Կարա-
պետի եկեղեցուց մօտ հարիւր մետր դէպի արևմուտք գտնւում
են երկու ուրիշ եկեղեցիներ, առանձին պարսպով պատած։ Այս
պարսպի արևելեան մասը մեծ մասամբ դեռ ևս կանգուն է, և
սրա հարաւային ծայրում բացւում է մի մեծ դուռն, (նկ. 12)
որի կամարի վրայ դեռ ևս մնում են սրբատաշ քարից շինուած
մի փոքրիկ մատրան կիսաւեր պատերը։ Դռան երկու կողմին
կանգնած են մի մի եկեղեցի, այժմ կիսաւեր։

Արձանագրութիւններից երևում է, որ այս եկեղեցիներից
հիւսիսայինը (նկ. 12 Ը.) կոչուել է ս. Աստուածածին։ Եկեղեցին
ներքուստ անսիւն է, անկիւնները բոլորաձև, ինչպէս Հռիփսիմէի
եկեղեցին. թաղակապ, մի սեղանով և չորս խորաններով, որոն-
ցից երկուսն արևմտեան կողմը։ Արևելեան մասի խորաններից
հիւսիսայինը բացւում է ուղղակի սեղանի վրայ, Եկեղեցու եր-

տի մէջ և մի ոռոգան
արևմտեան կողմը։
Կտրան փրկածքներից
կարելի է ենթադրել,
որ չորս սիւների վը-
րայ բարձրանալիս է
եղել մի փոքրիկ զան-
գակատուն։ Այս մատ-
րան ամենագեղեցիկ
մասը արևմտեան ճա-
կատն է (Տես Ալբոմ

կարութիւնն է արտաքուստ՝ 9, ներքուստ 7,60 մետր. լայնութիւնը արտաքուստ 8, ներքուստ 7,25 մետր. բարձրութիւնը 6,5 մետր. Այս եկեղեցին հարաւային դռնով հաղորդակցուած է մի մատրան հետ, որ կամարափակ սիւներով մի թաղակապ շէնք է և ունի մի սեղան՝ վէմ բարով: Այստեղ մի գեղեցկաքանդակ գերեզմանի վրայ խնդրուած է յիշել «Ջազնիւն յընտրեալսն և զքաջն ի զօրականսն զպարոն Ուքանն» (թուին 245=1326):

Նոյն եկեղեցին արեւմտեան դռնով էլ հաղորդակցուած է մի ընդարձակ, կամարակապ գաւթի հետ, որի մէջ կան միքանի գերեզմանաքարեր և մի մեծ խաչքար:

Դարպասի հարաւային կողմի եկեղեցին (նկ. 12 a.) անսիւն է, թաղակապ և առանց խորանների. երկ. 9,5 լայն. 4,25 մետր:

Այս եկեղեցիների շուրջը, պարսպի մէջ կան բաւականաչափ խցերի հիմնապատեր, ինչպէս նաև ձիթեհանքի երկու մեծ քար:

Արձանագրութիւններ.— Ս. Կարապետի եկ. արեւմտեան պատի վրայ ներքուստ.

Թվին ՈՀԹ (=1230) յիշեցէք ՚ի Քս.

Ս. Կարապետ եկեղեցու հարաւային դրան կամարի վրայ.

Տր. Ած. ողորմեայ Գաղկայ ի բում գալստեանդ և պահեա ի չարէ.

Սրա ներքև կայ մի եղծուած արձանագրութիւն, որի շարունակութիւնը կազմում է դրան աջ կողմում ձգուող երկու տողը՝

Յաւտարաց, մասնուբաժին ընդ Յուդայի եղիցի. Աստուածածին տաւնին:

Սրա ներքև.

Ողորմեայ Քս. Ած. Վարդկայ ՚ի բում գալստեանդ որպէս աւագակին ի խաչին և մաքսաւորին ի տաճարին: Ես Վարդիկ հայր ստացայ զսր. Կարապետս. արդ որ սր. Սարգիսն աւր յայս Ե. եկեղեցումս ժամ Վարդկա չառնէ սր. Կարապետէս եղիցին նզովեալ իսկ առնելին աւրըհնեալք եղ. յԱյ.

Ներսը՝ հարաւային պատի վրայ.

Ք թվին 2.. (=1251) Այս գիր ճշմարիտ յուսոյ յիշատակ հոգւոյ... Տարսայիճի իշխանաց իշխանի, որդի մեծին Լիպարիտի, եղբայր Սմբատայ արքայի կողմնակալի այսմ նահանգի, որ իշխեցաւ է ի Բարգուշատայ

մինչ ցԳառնի սահմանք մեր նրասխայ, մեր յոյս Քրիստոս է... զհոգւոց մերոց տուաք ի սուրբ ուխտս զՅախարարի հողն ի հայրենեաց մերոց, ի Գեղարքունի զգեղն Գառնի և ի Մճռակաձոր զմեր ձեռատունկ այգին Ա...ութիից։ Սպասաւորք Տէր Գրիգոր և այլ միաբանք սահմանեցին Զատկի սուրբ տաւնին, առաքելոց Պետրոսի և Պաւղոսի եկեղեցիս ամենայն պատարագն Ա. աւուր ինձ առնեն Տարսայիճիս, Ա. աւրն ամուսնոյ իմոյ Մինա խաթունին։ Արդ թէ ի մերոց կամ յաւտարաց կամ յիշխանաց հակառակի ՅԺԸ հայրապետացն նզոված եղ...

Ս. Կարապետի գաւթի հարաւային պատի վրայ.

Յանուն Այ. ես Մարտիրոս զիմ հայրենի հողն զՓորաղափնին, զԿայումեռանէ ի ծաղացքարի սուրբ Յովհաննէս տուի, իմ հայրենեաց անդարձ էր որ իմ մահուն յետու ծաղացքարէն որու ոչ ում հետ ոչինչ հաշիւ (չկայ).... Որ զիմ անդարձն յետ դարձուցանէ ՅԺԸ հայրապետացն նզոված եղիցի։

Ս. Յովհաննէս եկեղեցու գաւթի դրան վերև.

Ես հայր Վարդիկ առաջնորդ սուրբ Ուխտիս ծախացքարիս շինեցի զսուրբ կաթուղիկէս և կանգնեցի զնշան սուրբ նրբորդութեան վասն իմ հոգւոյս փրկութեան, թիւրևս ողորմութիւն գտից ի յապագային, ի տիեզերական հրապարակին, ուր բանքն սպառին եւ գործքն թագաւորեն։ Արդ ով սրբազարդ քահանայք, որք զսուրբ պատարագն համարձակ մատուցանէք, զիս յաղաւթս յիշեցէք առաջի զինլոյն Քրիստոսի. ամեն շաբաթ աւր զայն ինձ առնէ այն քահանայն որ ի սմա պատարագ մատուցանէ։

Ս. Յովհաննէս եկեղեցու արևմտեան դրան վերև, որ բացւում է գաւթի մէջ.

Թուին ՇԺ (=1061) կամ եղև ինձ հայր Վարդկայ եւ ամենայն եղբարց զրել զյիշատակ վասն Վարդայ՝ Զաբարէի որդւոյ, որ մեծ յուսով երեստ զԲվեայ մարգ և Սիդայի այգին և այլ շատ իրք, եւ մեր գրեցաք որչափ ի հաստատութեան է եկեղեցիս զՎարդավառին շաբաթն

Ժե ժամ, որ խափանէ ՅԺԸ հայրապետացն նզոված է և մեր մեղացն տէր է:

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու դռան վրայ.

Ես Գրիգոր, որդի Սմբատայ Ոստնի տէր, երկու ..նիս տնկեցի, երկու ի ս. Յովհաննէս. Գրեցաւ ի տարին ԺԲ աւր ժամ պատարագ: Որ գրոյս հակառակի ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցու պարսպի դռան վերայ.

Թվին ՈՀԱ. (=1222). Նորոգեցաւ Սբ Աստուածածինս ի ձեռն Գրիգորո եւ եղբարքս գրեցին իւր տաւնին Ա. ժամ: Կատարիչք աւրհնին յԱյ:

Ս. Աստուածածնի եկեղեցու պարսպի մուտքի հիւսիսային պատի վրայ.

Կամաւն Այ ես էաչի որդի Հասանա, թոռն Պռաւշայ միաբանեցայ սբ. Ուխտիս Յաղացքարու և ետու յիմ հայրենեաց ի Արկղունս զմեր ձեռատունկ այգին նորակերտ իւր ջրովն. մեր եղբայրն Տէր Աւրպէլի Ովանէս և միաբանքն ի տարին սահմանեցին Դ. պատարագ մեզ եւ ծնողաց մերոց եւ ամուսնոյն իմոյ Մամախաթունին ի տաւնի Դաւթի և Յակոբայ: Կատարիչք աւրհնին յԱյ. ի թվին 242 (=1317).

Այս արձանագրութեան աջ կողմը.

Կամաւն Այ. յիշխանութեան Իւանէի ի հայրապետութեան Տեառն Ներսիսի... որդի Սամփսոնայ եւ ամուսին իմ Արուզ խաթունս թաղեցաք մեր Սամփսոն որդիս ի վանքս. մեր էլ գերեզմանա... մատաղ արարաք եւ... հրեշտակաբնակ սբ. Ուխտի Յաղացքարի... ծախեցին ամենայն հարկէ ազատ Սիրկնայ այգին... Բուրգա թուրքի... գերի թափեցին... այգի.... չորեքս. Ա. իմ հոգւոյս. Ա. ամուսնոյ խաթունի հոգւոյն. Ա. Սամփսոնայ հոգւոյն տուաք ի սբ. Յովանէս վասն ծովացեալ մեղաց մերոց: Սպասաւորք Ներսէս եւ այլ միսրանքս տարին վեց պատարագ տուին մեզ. ծնողաց մերոց. ով հակառակի դատի յԱյ. մասն ու բաժին Յուդային եւ այլ խաչահանուացն առցէ: Թվ. ՊԺԶ (=1367).

Պարսպի դռան հարաւային պատի վրայ.

Ի թվին 242 (=1317). Կամաւն Այ ես Գրամիկ միա-
բանեցա սբ ուխտիս Յաղացքարո եւ ետու ի հալալ ընչից
իմոց... նոյն յայգոյն....

ՆՈՐԱՎԱՆՔ

Տեղադրութիւն. — Նորավանքը գտնուում է Ամաղու գիւղից
դէպի արեւելահարաւ, հազիւ երկու կիլոմետր հեռու, մի նեղ ձո-
րակում (տես Ալբում պատկեր VI. 7), որի միջից հոսում է մի
փոքրիկ գետակ՝ սկիզբն առնելով Կնիշիկի և Փայադարա-ձորի
աղբիւրներից: Ձորի երկու կողմը պատած են ահագին, կարմիր
ժայռեր, որոնք միանգամայն անմատչելի են դարձնում ձորը:
Լերկ ժայռերին իբր հակադրութիւն ամբողջ ձորակը ծածկուած
է ճոխ բուսականութեամբ, մանաւանդ ուռենիներով և պտղատու
ծառերով:

Գետակի աջ կողմը, բաւական բարձր, փոքրիկ հարթու-
թեան վրայ կանգնած են Նորավանքի եկեղեցիները՝ պաշտպան-
ուած մի քառանկիւնի հաստ և բարձր պարսպով, որի երկարու-
թիւնը հասնում է 110 և լայնութիւնը 65 մետրի. ունի երկու
դարպաս, մինը հիւսիսային, միւսն արեւելեան պատի մէջ:

Այս պարսպապատ տարածութեան մէջ կանգնած են երեք
եկեղեցիներ, որոնցից երկուսը կից են միմեանց, իսկ մինը 5
մետր հեռու օրանցից: Երկու կից եկեղեցիներից հարաւայինը
(նկ. 13. Ը), այն որ իր առջևում ունի մի ընդարձակ ժամատուն
(նոյն նկ. Ա), կոչւում է Նախավկայ կամ սուրբ Կարապետ, իսկ
միւսը՝ սուրբ Գրիգոր (նոյն նկար Ե): Ս. Կարապետից արե-
ւելահարաւ, առանձին կանգնած երկյարկանի եկեղեցու անունը
որոշ յայտնի չէ, սակայն շատ հաւանական է, որ սուրբ Աստ-
ուածածին լինի: Այս եկեղեցու առջևում նկատելի են խցերի
հետքեր և մի մեծ ցորնի հոր:

Պարսպից դուրս կան կիսաւեր մի փոքրիկ մատուռ՝ որ
Հիւրատուն է կոչւում, մի քանի խուց և տների հետքեր:

Վանքից դէպի արեւելահարաւ, ծառերի մէջ կանգնած է հա-
սարակ քարից շինուած մի մատուռ, որի մէջ կայ մի աղբիւր՝
բաւական մեծ աւազանով: Այս աւազանն այժմ էլ սուրբ է հա-
մարւում և շատ հիւանդներ՝ նոյն իսկ մահմետական՝ գալիս են
սրանից բժշկութիւն հայցելու: Թէև ոչ մի արձանագրութիւն
չկայ սրա վրայ, և մատուռի շէնքն էլ շատ հին չէ, սակայն շատ
հաւանական է, որ սուրբ Փոկասի մատուռը լինի:

Նորավանք գալու համար պէտք է նախ գալ Արփա գիւղը, որ խճուղիով միացած է թէ Բաշ-Նորաշէնի երկաթուղու կայարանին և թէ Նոր-Բայազէտ քաղաքին, թէև դեռ ևս փոստային հաղորդակցութիւն չէ հաստատուած:

Արփայից մի նեղ կածան հազար ու մէկ պտոյտներ անելով և սոսկալի նեղութիւններ պատճառելով բարձրանում է մինչև Ամաղու թրքաբնակ գիւղը, որտեղից նոյն ձևով իջնում վանքը: Միայն տեղական ջորին և ձին կարող են անցնել այս կածանով:

Պատմական տեսութիւն.—Նորավանքը հի միայն չափազանց նշանաւոր է ճարտարապետական տեսակէտից, այլ և պատմական մեծ դեր է կատարել, լինելով Միւնեաց եպիսկոպոսութեան աթոռ և Օրբելեան իշխանների հանգստարան:

Այս գեերահռչակ և փառաւոր ուխտի, աշխարհադէտ խմբաւանի*) մասին ևս պատմական տեղեկութիւնները շատ կցկերտուր են. միակ, հաւաստի աղբիւրն Մտեփանոս Օրբելեանն է, և նա էլ նրա հիմնարկութեան ժամանակի վերաբերմամբ շատ անորոշ ձևով է խօսում. «Յառաջ քան զայս բազում ժամանակօք, վաղ աւուրբք և հնազոյն ամօք» մի նեղ և անձուկ ձորակի մէջ, կրաշաղաղ քարով շինուած էր Ս. Կարապետի անունով մի եկեղեցի, յոյժ սքանչելագործ և ահարկու և անուանի մերձակայ սահմանացն»:

Սրա մօտից բղխում էր մի քաղցրահամ աղբիւր, և ամբողջ ձորը զարդարուած էր այգիներով և պտղատու ծառերով: «Նաև ՚ի թանձրամած կաշկառութիւն», նոյն ձորում, կար մի եկեղեցի ս. Փոկաս հայրապետի անունով շինուած, և եկեղեցու մէջ, բեմի տակ, բղխում էր ջրուր սակաւ և ընդ ջրոյն ելանէր և ձէթ բլրժըշկարար», զորմէ լուաք ՚ի հնազոյն աւանդութեանց, ասում է Օրբելեան, եթէ բերեալ եղև ի նշխարաց սրբոյ հայրապետին Փոկասու և անդ հանգուցեալ», որի անունով և տեղը ս. Փոկաս է կոչուել: «Եւ առնէր հրաշս զարմանալիս, զի ամենայն անբուժելից աւք և անհնարինք ի մարդկանէ՝ գնդութիւնք և բորոտութիւնք և վէրք բազմաթամանակեայ նեխեալք և ապականեալք, ի ժամանեւն ի տեղին յայն հաւատովք, և ի լուանալ ի ջուրն և յօծանեւն ձիթով, բժշկեալ լինէին. և եթէ մահացու լինէր՝ առժամայն վախճանէր»։ Եւ սրա համար նրա հռչակը մեծապէս տարածուած էր յընդ ամենայն աշխարհ»:

Քանի որ այս ուխտը հռչակ է ստացել իւր բժշկարար ջրի շնորհիւ, և քանի որ ջրի պաշտամունքը բնապաշտութեան մնա-

* Օրբելեան. գլ. 47.

ցորդ է, հետևապէս և կարելի է ենթադրել, որ այս տեղը նոյնիսկ հեթանոսութեան միջոցին որոշ սրբավայր է եղել, և մինչև ժ.հ. դարը գլխաւորապէս հիւանդ մարդկանց ուխտատեղի:

Ժ.հ. դարի սկզբում, երբ թուրքերն աւերեցին Սիւնեաց աշխարհը, սպանեցին Սենեքարիմ թագաւորին ու վերացրին Բաղաց թագաւորութիւնը՝ տյնպէս որ Վոնացին ամենայն ուխտք վանորէիցն ՚ի պաշտամանէ՝ Յովհաննու վանքից Բաղաց իշխանական տոմից Համտունհան Հասանի որդի Յովհաննէս եպիսկոպոսը, «որ ունէր ընդ ձեռամբ զամենայն ազատս թագաւորութեան այնմ», այս ու այն կողմ երկար թափառելուց յետոյ, 1105 թուին եկել է Վայոց-ձոր գաւառը և կամեցել բնակիլ «ի խորածոր անապատին Նորավանից՝ մերձ անառիկ դղեկին Հրասկաբերդոյն, առ հիազօր և մեծաքանչ եկեղեցւոյն սրբոյ կարապետին»: Սրա մօտ եկել է սրա եղբայր Համտուն իշխանը և այստեղ կրօնաւոր դարձել:

Երկու եղբայրներն իրենց շուրջը հաւաքելով կրօնաւորներ և ճգնազգեցիկ մարդիկ, հեռացրել են այստեղից աշխարհական մարդկանց, տէրունի նշաններ կանգնեցրել վանքի շուրջը, որպէսդի կանայք և լկտի մարդիկ չանցնին. ապա սահմանակից գանձակեցի և տխարբերցի գիւղացիներից հողեր հն գնել և հետզհետէ սկսել են կազմակերպուիլ:

Տեղի ընտրութիւնն այդ խառնակ, անվերջ ասպատակութիւնների միջոցի համար, շատ յաջող է եղել, որովհետև Ամաղու ձորն ահագին, անանցանելի ժայռերով պատած լինելով՝ անմատչելի էր, միայն հարկաւոր էր սրա մօտ բարձրացող Հրասկայ բերդը ձեռք ձգել, որին արդէն տիրացել էր մի պարսիկ իշխան, որը նոյնպէս աշխատում էր որսալ և սպանիլ Յովհաննէս եպիսկոպոսին և աւերել վանքը: Սակայն վերջինս, հմուտ լինելով պարսից լեզուին, պարսկական շորեր հագնելով գնացել է Սպահան, ուր բժշկելով շահի մահամերձ որդուն՝ ստացել Հրասկայ և Անապատի (այժմեան Այարի) բերդերը և 12 ազարակ: Կէս դար շտրունակ առաջնորդութիւն տնելուց յետ՝ Յովհաննէս եպիսկոպոսը 1154 թուին վախճանուել է և թաղուել նոյն վանքի մէջ և «զօրութիւնք մեծամեծք ելանին ի գերեզմանէ նորա»: Նրա մօտ թաղուել է նրա եղբայր Համտուն իշխանը, որ վախճանուել է 3 տարի յետոյ (1157 թ.):

Ժ.հ. դարի երրորդ քառորդին Մեղրեցի Գրիգոր եպիսկոպոսի որդի Ստեփաննոս «շնորհազարդ» եպիսկոպոսը, որ Աթաբէկից Փախըր մսեհ (քրիստոսասէր) էր կոչուել՝ եկել հաստատուել է այս վանքի մէջ, ուր թաղուել էր և իւր հայրը 1168 թուին: Սա այս-

տեղ հաստատել է թեմական աթոռ՝ Սիւնեաց աւերուած աթոռի փոխարէն, հաստատութիւն ստանալով Շնորհալու եղբայր Գրիգորիս կաթողիկոսից և Ելակուզ սուլթանից, որից և նուէր է ստացել Ագարակի ձորը և անապատի բերդը, միանգամայն աշխարհական հարկից ազատելով վանքերն ու վանական կալուածները: Ստեփանոս եպիսկոպոսը վախճանուել է Արփա գիւղում 1216 թուին և մարմինը բերուել Նորավանք: Սրա քեռորդին, Տէր Սարգիս եպիսկոպոսը, որ դեռ Ստեփանոս եպիսկոպոսից ձեռնադրուած է եղել իւր նրա յաջորդ՝ զիջել է Տաթևի վանքի նոր առաջնորդ Յովհաննէս եպիսկոպոսին այն վիճակները, որ Ստեփանոս եպիսկոպոսը, օգտուելով Սիւնեաց աշխարհի աւերումից, հաստատել էր Նորավանքի վրայ: Վերջինիս մնացել է միայն Վայոց-ձորը, Զահուկը և Նախիջևանը: Ապա Կոստանդին կաթողիկոսի մօտ գնալով, նրանից շրջաբերական թուղթ է առել, որ այլևս ոչ ոք չկարողանայ խլել գոնէ այդ երեք դաւանները: Տաթևի և Նորավանքի եպիսկոպոսական աթոռներն որպէս միմեանցից անկախ յառաջ են գնացել, մինչև որ Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանը կարողացել է նորից միացնել:

Սակայն Սարգիս եպիսկոպոսի ամենանշանաւոր գործն այն է եղել, որ Վայոց-ձորի իշխանաց իշխան Լիպարիտ Օրբելեանի հետ 1216 թուին սկսել է շինել զգեղեցկայարմար եկեղեցին ի Նորավանս և 1221 թուին աւարտելով, մեծ հանդիսով օծել է տուել: Ներկայ եղող բազմաթիւ նշանաւոր անձերից Բուպակ իշխանը, Լիպարիտ Օրբելեանի աները, նուիրել է այս շնորակիրտ քաւարանին՝ Աղբերիս ագարակը, իւր սահմաններով:

Այս միջոցներին վանքից յափշտակուած Ագարակի-ձոր գիւղը Ջաքարէ սպասալարը Լիպարիտ իշխանի խնդրով վերադարձրել է Նորավանքին: Այս լքարեպաշտ՝ Լիպարիտ իշխանը ևս թաղուել է այս վանքում, բերուելով Դուռնի վանքից:

Ստեփաննոս եպիսկոպոսի ժամանակ Լիպարիտ իշխանի որդի Սմբատը, որ և «թագաւոր», «արքայ» է կոչուել, 1261 թուին շինէ ժամատուն մի հրաշակերտ յօրինուածովք՝ տեղի աղօթարանի, ի դրան ս. Նախավկային. ի տաշածոյ վիճանց և ի կոփածոյ քարանց, և... աննման զարդուք զարդարէ զեկեղեցին մեծածախ գանձուք յոսկւոյ և յարծաթոյ և ի պատուական մետաքսէից:»

Ստեփաննոս եպիսկոպոսին յաջորդել է նրա թոռական Վահրամ ճգնաւորի որդի Սարգիս եպիսկոպոսը: Սրա ժամանակ Սմբատ իշխանը նուիրել է Նորավանքին Աւէշ, Անապատ և Ուզատ գիւղերը և այգիներ Ակոռի, Արփա, Ամաղու, Հողմոց, Ծաղկաձոր և Զուա գիւղերում:

Այս Սարգիս եպիսկոպոսը Տարսայիճ իշխանի հրամանով շինել է Արփա գիւղի մօտ՝ Արփաշայի վրայ՝ մի նշանաւոր կամուրջ, որի հեաքերն են մնում այժմ:

1273 թուին Սմբատ իշխանը Դավրիժում մեռել է և նրա մարմինը մեծ հանդէսով բերել են «ի հայրենի դամբարանն սուրբ ուխտին Նորավանից... ուր շինէ եղբայր իւր Տարսայիճն նմա Տուն տապանի և եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի և անդ փոխէ ՚ի հանգիստ զեղբայր իւր Սմբատ»։ Այս շինութեան վերահսկողութիւնը Տարսայիճը յանձնել է Սիրանէս անունով մի վարդապետի, և յօգուտ այդ եկեղեցու յատկացրել է Հալիձոր գիւղից վաթսուն սպիտակ հարկ *):

Սարգիս եպիսկոպոսին յաջորդել է նրա բնորդի Ստեփաննոս եպիսկոպոսը: Սա դիմել է Կոստանդին կաթողիկոսին և նրա շրջաբերական թղթով նորից հաստատել Նորավանքի վրայ Վայոցձորի, Ճահուկի և Նախիջևանի գաւառները:

1287 թուին Տարսայիճի որդի Ստեփաննոսը Սիւնեաց մետրոպոլիտ է ձեռնադրուել, և միապետել Նորավանքի և Տաթևի աթոռները: Սարգիս եպիսկոպոսը Նորավանքում խոնարհութեամբ հնազանդուել է նրան և մնացել որպէս վանքի առաջնորդ մինչև 1298 թուականը, երբ մեռել է և թաղուել Նորավանքի ժամատանը: Հաւանօրէն այս Սարգիս եպիսկոպոսն է շինել Հիւրատուն կոչուած փոքրիկ մատուռը՝ Տարսայիճ իշխանի հրամանով:

1339 թուին Բուրթել իշխանը շինել է Աստուածածնի հրաշակերտ երկյարկանի եկեղեցին:

Ստեփանոս եպիսկոպոս Օրբելեան պատմաբանը, որ Նորավանքի եօթներորդ առաջնորդն է եղած, և նոյն վանքի ժամատան մէջ թաղուած 1304 թուին, նուիրել է վանքին Աբասաշէն և Ս. Սահակ Փողահանքի մէջ, իւր հայրենաբաժին Հրասեկայ բերդը, Արատես գիւղը, Զուա գիւղը և այլն:

Ստեփանոս եպիսկոպոս Օրբելեանին յաջորդել է Յովհաննէս եպիսկոպոսը, որը նոյնպէս թաղուած է ժամատան մէջ և որի շիրմի վրայ արձանագրուած է «Հռչակաւոր մետրապոլիտ Սիւնեաց»:

Այնուհետև տեղեկութիւններ պակասում են մինչև ԺԶ դարը. 1569 թուին մի ոմն Եղիշայ եպիսկոպոս մի խաչ քար է կանգնել իւր հօրեղբօր Առաքել եպիսկոպոսի հոգւոյ փրկութեան համար:

Ս. Կարապետի գաւթի տապանաքարերից մինը 1571 թուից պատկանում է Առաքել եպիսկոպոսին:

*) Արձանագրութիւն նոյն եկեղեցու հիւսիսային պատի:

1813 թուին պարսից Ֆաթալի շահը մի հրովարտակով Ամաղուի հարմիր վանքի իրաւունքը սեփականացրել է Մելիք Սանբէգի որդի Պետրոս-բէգ Օրբելիանին... և այս նրա համար, որ նա (իւր երկու եղբայրների հետ) յիշեալ գիւղի բոլոր եկամուտը դարձնելով վանքի օգտին, կարողանան խաղաղութեամբ աղօթել պետութեան մշտնջենական յարատեւութեան համար *):

1850-ական թուականներին այս մենաստանը ոչխարանոց է դարձել: 1872-ին Ս. Սինոդը տփսու է նշանակել վանքի վրայ Արփա գիւղի ձխատէր քահանայ Տէր Մկրտիչ Տէր Մկրտչեանցին, սակայն վերջինիս մահից յետոյ կրկին անտէր անտիրական է թողնուել մինչև այժմ: Սրա շրջակայ հողերն այժմ պատկանում են Երևանցի Եղիազարեաններին:

Վանքի նկարագրութիւնը.—Ս. Կարապետի եկեղեցին.—Լիպարիտ Օրբելեանի և Սարգիս Եպիսկոպոսի 1221 թուին կառուցած այս եկեղեցին (նկ. 13. c) շինուած է տաշած, կարմրաւոյն քարից: Սրա երկարութիւնն է՝ արտաքուստ 12,15, ներքուստ՝ 9,45 մ. լայնութիւնը՝ արտաքուստ 9,50, իսկ ներքուստ՝ 8 մետր, իսկ բարձրութիւնը մինչև գմբէթը՝ մօտ 9 մետր:

Եկեղեցին ներքուստ (նկ. 14) անսիւն է, մի սեղանով (տես Ալբոմ պատկեր VՊ. 8) և չորս երկյարկ խորաններով (տես Ալբոմ VՊ. 9): Չորս որմնասիւնների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կրելով մի մանեակ, որի վրայ երբեմն բարձրացել է ութանկիւնի, մօտ 3,5 մետր տրամագիծ ունեցող գմբէթը:

Որմնասիւններից սեղանի երկու կողքերին գտնուողները բաղկացած են մի մի, իսկ միւսներն երկական կիսաբոլոր կիսասններից: Ուռնակները կիսաբոլոր և բառանկիւնի են, իսկ խարիսխները՝ մինինը՝ նախ կիսաբոլոր և ապա ութանկիւնի, իսկ միւսներինը՝ քառանկիւնի, վերան բաղմանկիւնի՝ վերին եզրերը եռանկիւնաձև կտրուած:

Սեղանի երկու կողմի որմասիւնների խոյակները միւսումնաբարձրութեամբ բոլորում են սեղանի շուրջը:

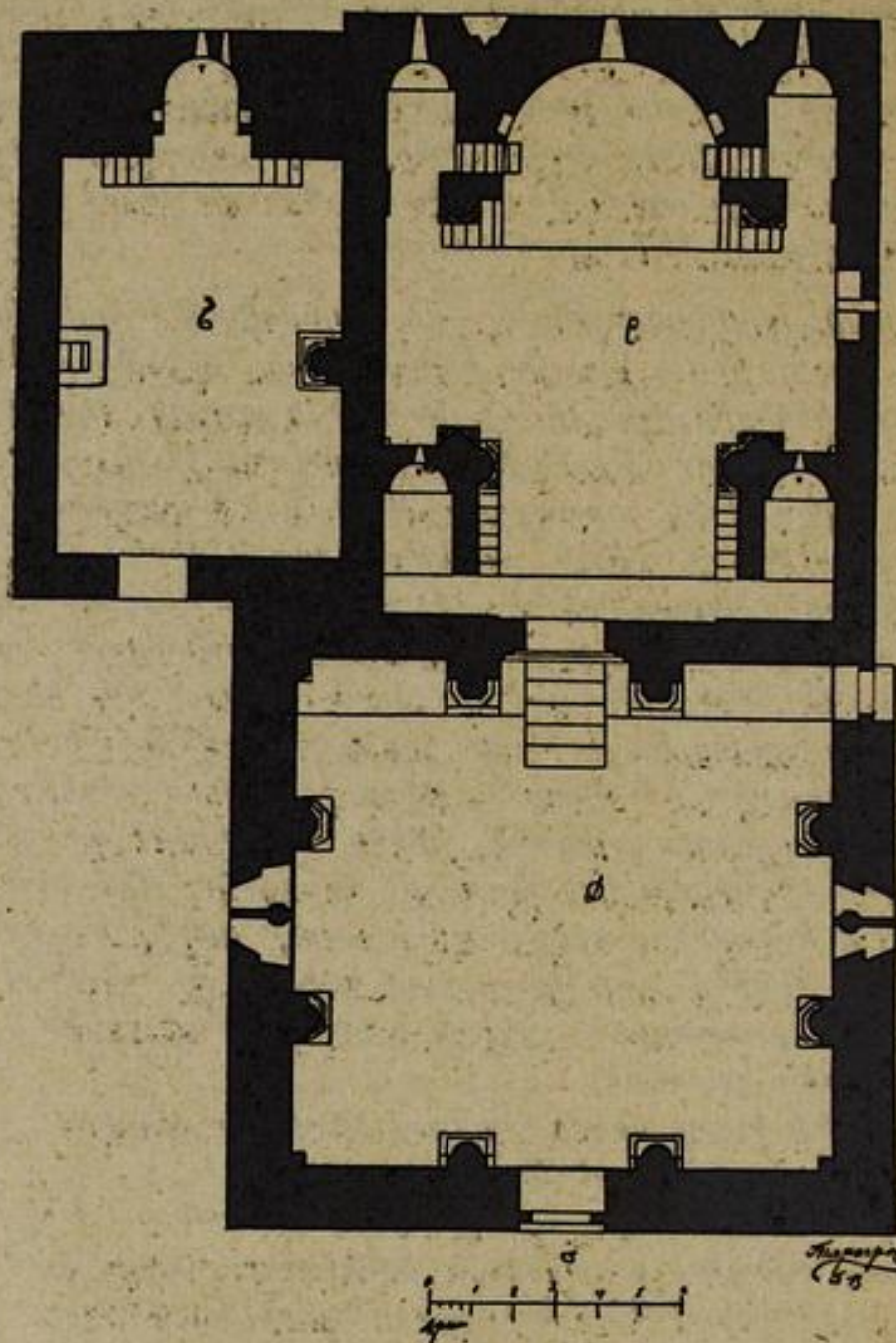
Սեղանը կիսաբոլոր է, 3¹/₂ մ. լայնութեան և 3,15 երկարութեան, նոյնպիսի կողակով, և երկկամար, որոնք միմեանցից հեռու են 53 սանտիմետր տարածութեամբ: Այս տարածութեան մէջ բացւում են մի մի դուռն, որ չորս ոտ սանդուղներով բարձրանում են երկրորդ յարկի աւանդատան մէջ:

Կողակի մէջ, միմեանց հանդէպ կան երկու պատուհան, մի

*) Հրովարտակի թարգմանութիւնը տպուած է Քաջերունու լճանապարհորդական նկատողութիւնք-ի մէջ. Արարատ 1890 թ. եր. 402:

մետր բարձրութեամբ և սեղանի երկու կողքերին կան հնգական աստիճանի քարէ սանդուխտներ: Սեղանի ճակատը շրջանակով եզրափակուած է և երեք շարք փոքրիկ խաչերով դարդարուած:

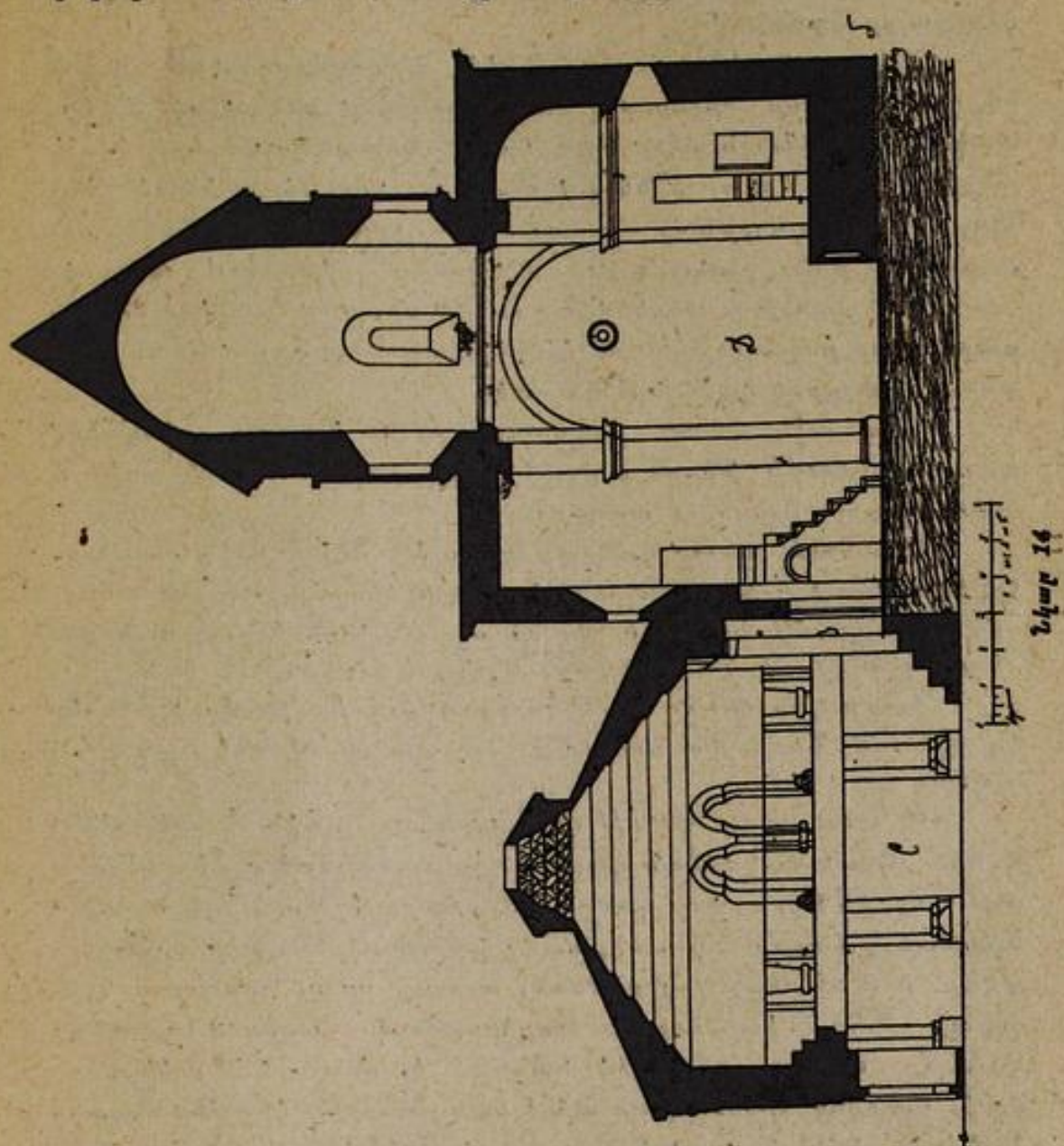
Բոլոր աւանդատներն էլ գրեթէ միաչափ են, 2,30 մետր երկարութեան, 1,15 մետր լայնութեան և 2,60 մետր բարձրու-



Նկար 13

թեան: Բոլորի մէջն էլ կան մի մի կիսաբոլոր սեղան, մի մի փոքրիկ, նեղ և երկար պատուհանով արևելեան կողմի պատի մէջ, այնպէս որ արևմտեան կողմի աւանդատների պատուհանները բացուած են եկեղեցու մէջ:

Երկրորդ յարկի աւանդատների դռներն այսպէս են.—Սեղանի երկու կողքին գտնուողներինը, ինչպէս ասացինք, բացւում են սեղանի վրայից, կողակի մէջ, երկու կամարների միջև, իսկ արևմտեան կողմը գտնուողներինը՝ ներքին յարկի աւանդատան դռան վերև, դէպի որը բարձրանում է 7 աստիճանից բաղկացած մի քարէ սանդուխտ: (Տես Աւբոմ, պատկեր VII. 9):



Նկեղեցու հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի խորշ (պտրհան) 1,50 մետր բարձրութեան, 85 սանտիմետր լայնութեան և 60 սանտիմետր խորութեան, որ գուցէ մի ժամանակ պատուհան եղած լինի:

Նկեղեցին ունի միայն մի դուռն արևմտեան կողմում, որ 5

աստիճան սանդուղդով իջնում է գաւթի մէջ (տես Ալբոմ, պատկեր VІІ. 10)։ Ուրեմն եկեղեցու յատակը մօտաւորապէս 1¹/₄ մետրաչափ բարձր է գաւթի յատակից, հետեւապէս և կարելի է ենթադրել, որ այստեղ մի ներքնայարկ, գուցէ գաղտնի պահարան կայ։ Այս դուռը բաւական լայն է, 1,30 մետր, և 1,90 մետր էլ բարձրութիւն ունի։ Եզրափակուած է կիսաբոլոր սիւներով և կիսաբոլոր կամարով։

Եկեղեցու արևելեան պատի մէջ, արտաքուստ, կան երկու ներսանկուածներ, որոնց մէջ կան կիսաբոլոր քանդակով եզրափակուած ներսանկուած։ Այս երկու ներսանկուածների միջև բացուած է մի երկար և նեղ, 1 մետր բարձրութեան և 15 հարիւրամետր լայնութեան մի պատուհան, չորս կողմից երկու կիսաբոլոր և երկու քառանկիւնի երիզաւոր շրջանակով պատած։

Աւանդատների տեղերում կան մի մի, փոքր և նեղ, 27 հարիւրամետր բարձրութեան և 12 հարիւրամետր լայնութեան պատուհան, փոքրիկ կամարով պատած։

Հարաւային պատի բարձրում կայ մի ուղաս, շրջանակով պատած։ Սրանից ներքև ամբողջ պատը բռնուած է մի աւեր և հողով լցուած եկեղեցու պատով։

Արևմտեան պատը գտնուած է գաւթի մէջ և զրեթէ ամբողջովին պատած է խաչքարերով։ Բաւական բարձր, գաւթի ձեղունից վերև կայ մի երկար և նեղ պատուհան, որի կողքերին և վերևում կան մի մի կամարակապ, գեղեցիկ խաչքար։

Հիւսիսային պատը նոյնպէս պատած է Ս. Գրիգորի եկեղեցու պատով։ Ներքուստ երևում է, որ այս պատի մէջ եղել է մի ուղաս։

Ս. Կարապետի գաւիթ-դամբարանը.— (Շինուած 1261 թ.)
Ս. Կարապետի արևմտեան պատին կից կառուցուած է մի մեծ գաւիթ, (նկ. 13 ձ.) որ իբր դամբարան է ծառայել Օրբելեան տոհմին։ Շինուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարով, 8,30 մետր երկարութեան, և 9,85 մետր լայնութեան, այնպէս որ ս. Կարապետ եկեղեցուց 2,85 մետր լայն է։ Բարձրութիւնն ուղիղ 9 մետր է։ Գաւիթը ներքուստ (նկ. 14) անսիւն է, միայն 12 որմնասիւն ունի, որոնցից երկուսը, որ արևելեան պատին կից են, հնգանկիւնի են, իսկ մնացածը՝ կիսաբոլոր։ Անկիւնների չորս որմնասիւները համեմատաբար փոքր են։ Խառնուրդներն որմնասիւնների ձևի համեմատ են, հնգանկիւնիներին՝ հնգանկիւնի, իսկ կիսաբոլորինները՝ կիսաբոլոր են, բոլորն էլ քառանկիւնի պատուանդանի վրայ յանկած։ Խոյակ միայն երկուսը՝ արևմտեան կողմիններն ունին, քանդակներով զարդարուած։

Արևելեան կողմից որմնասիւների վրայ, պատին կից, բոլորում են երեք կիսաբոլոր կամարներ, որոնցից միջինն ընդգրկում է դուռը, իսկ կողքի երկուսի մէջ կանգնեցրած են գեղեցիկ, մեծ խաչքարեր՝ պատուանդանի վրայ ամրացրած, աջ կողմում երկու, ձախում՝ երեք հատ: Որմնասիւններից բարձր, այս երեք կամարների մէջ էլ կան երկու գեղեցիկ, փոքրիկ խաչքար:

Մի գեղեցիկ խաչքար էլ ընկած է յատակին և վերին մասը կոտորուած (նկ. 15):

Միւս որմնասիւնների վրայ 2,65 մետր բարձրութեամբ ձգւում է 40 հարիւրամետր լայնութեան և 25 հարիւրամետր հաստութեան մի կարնիդ, որի վրայ, իւրաքանչիւր պատի մէջ բացւում են մի մի պատուհան, կողքերին մի մի խորշ: Պատուհանները մի մի սիւնեակով բաժանւում են երկու, կամարակապ մասի: Իւրաքանչիւր խորշի մէջ, պատուանդանի վրայ կանգնեցրած է մի մի գեղեցկաքանդակ խաչքար:



Նկար 15

քար (տես Ալբրոմ պատկեր VII 11):

Զեղունը բրգաձև բարձրանալով վերջանում է մի՝ 1,70 մետր երկարութեան և մէկ մետրից աւելի հաստութեան քառանկիւնի, երկու կողմից բաղկացած քարով, որի մէջ հետզհետէ նեղանալով, զանազան քանդակներով զարդարուած բացւում է հերթիկը:

Այս ձեղունի վրայ, արևելեան կողմը ամրացրուած են երկու խաչքար. իսկ հիւսիսային կողմը, առաջին խորշից բարձր քանդակուած է մի ձիաւոր, որ սուրը ձեռին կուռւմ է իր առաջ ծառս ելած վագրի հետ (տես Ալբրոմ VII 11):

Այս գաւիթն ունի երկու դուռն, (երկուսն էլ $1,80 \times 140$ մ. մեծութեան) մինը հարաւ-արեւելեան անկիւնում, որ այժմ կիսով չափ ծածկուած է, միւսը արեւմտեան կողմը: Այս վերջինս մի քանի կիսաբիւներով եզրափակուած է և կիսաբոլոր երեք կամարով պսակուած. կամարակալ քարի վրայ ունի մի գեղեցիկ ցածրաքանդակ, որ ներկայացնում է Աստուածածինը՝ նստած, գրկում Յիսուսը: Նկատելի են նաև ծաղիկների մէջ երկու, գուցէ մոզերի անդրիններ: Մի ցածրաքանդակ էլ սրանից բարձր. կայ, կրկնակ պատուհանի կամարին, որ ներկայացնում է Հայր Աստծուն, աջ ձեռք վերև պարզած իբրև թէ օրհնում է, իսկ ձախ ձեռք դրուած է կրծքին և բռնի մէջ ունի մի թագակիր գլուխ: Հայր Աստծու գլխու վերև քանդակուած է Սուրբ Հոգին աղանակերաւ: Աջ կողմում գտնւում է Յիսուսը՝ խաչուած, ներքեում երկու հրեշտակ:

Ուշագրաւ է նաև այս դրան հիւսիսային կողմում կանգնած գեղեցկաքանդակ խաչքարը, որի գագաթին քանդակուած է Յիսուս՝ գահի վրայ բազմած, ձախ ձեռին Աւետարանը: Յիսուսի երկու կողքերին կան մի մի առաքեալ: (Տես Ալբոմ VII 12 և IX 13):

Ժամատան յատակը ծածկուած է երեք շարք գեղեցիկ, մեծ տապանաքարերով, որոնց թիւը հասնում է 23-ի: Սրանց տապանագրերը զետեղելով արձանագրութեան բաժնում, այստեղ յիշում ենք նշանաւոր ննջեցեալների անունները.

Իշխանաց իշխան Այլիկում, որ վախճանուել է 1253—5 թ.:

Ասփա տիկին, Լիպարիտի կինը, Բուբաք իշխանի դուստրը, Տարսայիճ իշխանի մայրը, որ վախճանուել է 1263 թ.

Փախրադուլայն, Լիպարիտի և Ասփայի որդին, Տարսայիճի և Սմբատի եղբայրը, վախճանուել է 1260 թ.

Իվանէ, Լիպարիտի որդին, որ վախճանուել է 1260 թ.

Տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս, որ վախճանուել է 1260 թուին.

Յովհաննէս մետրապոլիտ Սիւնեաց, վախճանուել է 1274 թ.

Օարգիս Սիւնեաց եպիսկոպոս և անյաղթ հօետոր, վախճանուել է 1298 թ.

Ստեփաննոս Սիւնեաց մետրապոլիտ, վախճանուել է 1304 թ.

Տէր Գրիգոր Սիւնեաց եպիսկոպոս, որ վախճանուել է 1305 թ.

Առաքել եպիսկոպոս, որ վախճանուել է 1571 թ.

Տէր Յովհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոս, որի մասին ոչինչ յայտնի չէ:

Ս. Գրիգոր.— (Շինուել է 1273 թ.) Ս. Կարապետ եկեղեցու հիւսիսային պատին կից կառուցուած է Ս. Գրիգորի եկեղեցին, (նկ. 13, Ե.) նոյնպիսի սրբատաշ, կարմրաւոյն քարով, ներքուստ $8\frac{1}{2}$ մետր երկարութեան, 5 մետր լայնութեան և մօտ 7 մետր բարձրութեան:

Եկեղեցին ներքուստ անսին է, թաղակապ և անգմբէթ: Հարաւային պատի մէջտեղում մի որմնասին է բարձրանում, որից երկու կիսաբոլոր կամարներ են ձգւում աջ և ձախ, պատին կից, որոնք, սակայն, հանգչում են հչ թէ որմնասիւնների, այլ միայն խոյակների վրայ, որ ցցուած են պատի ծայրերում: Այսպիսի երկու կամարներ էլ հիւսիսային պատի վրայ են բոլորում, յանկելով միմիայն երեք խոյակների վրայ, առանց որմնասիւնների:

Եկեղեցու կողակը բոլորած է և թաղակապ, առանձին կամարով: Սեղանը բաւական ցածր է, 90 հարիւրամետր և երկու կողմից չորսական աստիճանով սանդուղներ ունի: Սեղանի երկու կողմը, ուր խորաններ պիտի լինէին, մի մի մեծ խաչքար է կանգնեցրած, որոնց վրայ, բացի խաչաձև շրջանակով պատած խաչից, մի մի հատ էլ մեծ աղաւնի է քանդակուած:

Սա իսկապէս դամբարան է, որի յատակը ծածկուած է երկու շարք գերեզմանաքարերով: Այստեղ թաղուած են.

Սմբատ արքան, որ վախճանուել է 1273 թուն.

Աթաբակ Տարսայիճը, որ վախճանուել է 1289 թ.

Փախրադաւը, Տարսայիճի որդին, որ վախճանուել է 1296 թ.

Արքայուհի Մինա խաթունը, Աղուանից Ջալալ կողմնակալի դուստրը, որ վախճանուել է 1290 թ.

Էլիկումը, Տարսայիճի որդին, որ վախճանուել է 1300 թ.

Թամթայ խաթունը՝ Բուրթելի մայրը, որ վախճանուել է 1312 թուն: Սա Սմբատի և Տարսայիճի աւագ եղբայր Ելիկումի կինն է եղել, Գրիգոր Մարդապանեանի դուստրը:

Սմբատ՝ Բուրթելի տղան:

Բուղդան, մեծ Բուրթելի եղբայրը, Ելիկումի որդին և Տարսայիճի թոռը, որ վախճանուել է 1318 թ.:

Տապանաքարերից ուշագրաւ են.

Ելիկում իշխանի տապանաքարը.

Սա մի քառանկիւնի, տափարակ քար է, որի երեսին քանդակուած է մարդկային, թազապսակ գլխով մի առիւծ, աջ կողքի վրայ պառկած, աջ թաթը գլխի տակ, իսկ ձախը ձախ ազդրի վրայ պարզած: Երկար պոչը փաթաթուած է ձախ ոտի վրայ և դրուած աջի վրայ (նկ. 16): Այս պատկերով ցանկացել են արտօ-



Նկար 16.

յայտել, որ «առիւծօրէն խր-խտ մանչէր ընդ դէմ այլասեռ գընդին»^{*}։

Երկրորդը՝ Բուրթելի որդի Սմբատ «վարդապոյն տղայի» գերեզմանաքարն է, որ նոյնպէս մի քառանկիւնի տափարակ քար է, վերան երկու, միմեանց դէմ կանգնած թղանիներ քանդակուած, կտուցներում մի կտարուած վարդ, որով կամեցել են արտայայտել, թէ Վարդապոյն տղան՝ Սմբատը՝ ապրեց որքան վարդը կապրի։ (Տես Ալբոմ XIX. 32)։

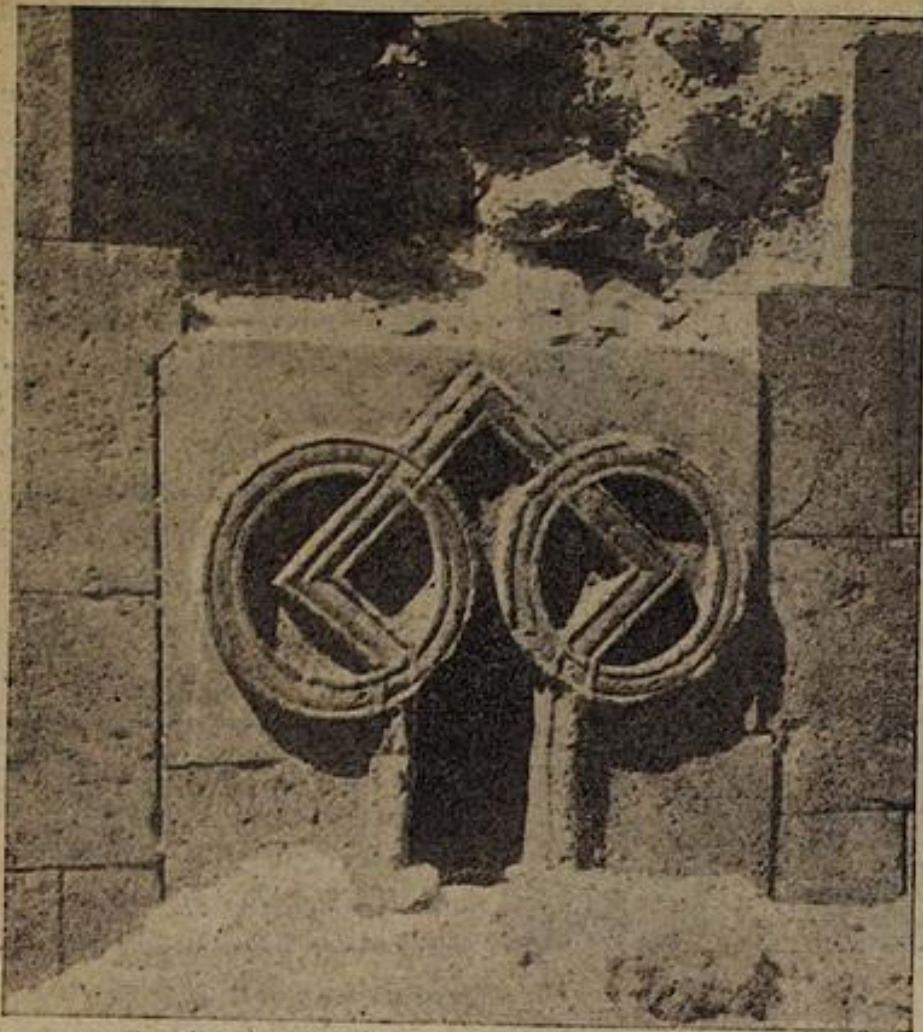
Այս եկեղեցու արեւմտեան պատի մէջ բազում է միակ դուռը՝ երկական կիսաբուր որմնասիւներով եզրափակուած և կիսաբուր կամարով պսակուած։ Սրա կամարակալ քարի վրայ գրուած է, որ Տարսայիճ իշխանը շինել է այս «դամբարանը» իւր եղբայր Սմբատ արքայի համար, 1275 թուին։

Այս արձանագրութիւնից բարձր կան մի քանի հասարակ խաչեր, ապա մի շարք չափազանց գեղեցիկ վարդազարդեր և մի նրբաքանդակ խաչ։ (Տես Ալբոմ. պատկեր X 14)։ Բարձրում կայ մի նեղ և երկար պատուհան, շրջանակով պատած և երկու վարդազարդով պսակուած։

Եկեղեցին արտաքուստ սազաշէն է և շատ պարզ։ Արեւելեան պատի մէջ ունի մի նեղ և երկար պատուհան, գեղեցիկ և ինքնատիպ շրջանակով պատած (նկ. 17)։ Հարաւային կողմը առանձին

^{*}) Այս տապանաքարի տապանագրից։

պատ չունի, այլ Ս. Կարապետ եկեղեցու պատն է. հիւսիսային կողմի պատն էլ շատ պարզ է, ծածկուած մի ընդարձակ արձանազրութիւնով:



Նկար 17

Բուրթելաշէն եկեղեցին, Թերեւս Ս. Աստուածածին.—(1339 թ.) Սա բարձրանում է հարթութեան արեւելահարաւային մասում և կանգնած է առանձին, Ս. Կարապետ եկեղեցուց դէպի արեւելահարաւ, մօտ 40 մետր հեռու:

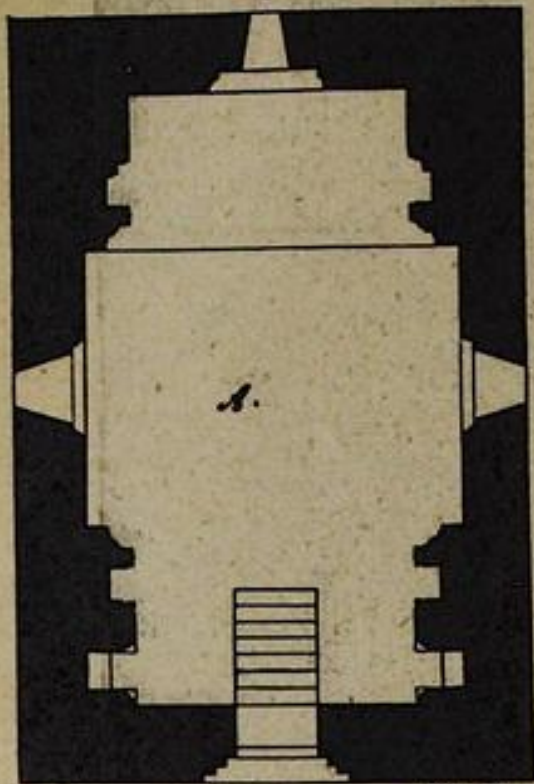
Շինուած է կարմրաւոյն, սրբատաշ քարից:

Եկեղեցին երկյարկանի է, որի ներքինը ծառայել է իբր դամբարան, իսկ վերինը՝ իբր աղօթատուն:

Վերին յարկը համեմատաբար աւելի փոքր է ներքինից, աւելի գեղեցիկ և նուրբ քանդակներով պատած:

Ներքին յարկը մի քառակիւնի շէնք է. արտաքուստ 12,65 մետր երկարութեան, 8,60 մետր լայնութեան և 4,20 մետր բարձ-

բուլթեան. մի մետրաչափ էլ գետնի մակերևոյթից ցածր է, այնպէս որ պէտք է իջնել չորս աստիճանի սանդուղով: Պատերի հաստութիւնը մի մի մետր է: Ներքին յարկը (նկ. 18) ներկայացնում է մի քառանկիւնի շէնք, չորս որմնասիւնով, որոնց վրայ բոլորում են պայտաձէ կամարներ՝ պահպանելով թաղակապ ձեղունը: Սիղանի մասը, որ նոյնպէս քառանկիւնի է և ոչ կիսաբոլոր, մի առանձին կամար է կազմում 1.35 մետր լայնութեան,



Նկար 18

այնպէս որ սրա և որմնասիւնների միջև մնում են 51 հարիւրամետր լայնութեան և 25 հարիւրամետր խորութեան խորշեր: Լերեմեան կողմն էլ, որմնասիւններից նոյնքան, այսինքն 55 հարիւրամետր հեռու, 1.70 մետր լայնութեան դարձեալ մի առանձին կամար է կազմում, որի մէջ, աջ և ձախ կողմերում, բացւում են մի մի շրջանակաւոր խորշ կամ պտերհան, 1.10 մետր բարձրութեան, 60 հարիւրամետր լայնութեան և 20 հարիւրամետր խորութեան:

Այս ներքին յարկը ոչ աւանդատներ և ոչ սեղան ունի: Արեւելեան պատի մէջ, պատուհանից ներքե, բոլորում է մի քանդակազարդ, կիսաբոլոր կամար, որի մէջ քանդակուած է մի մեծ խաչ, աջ և ձախ կողքերին

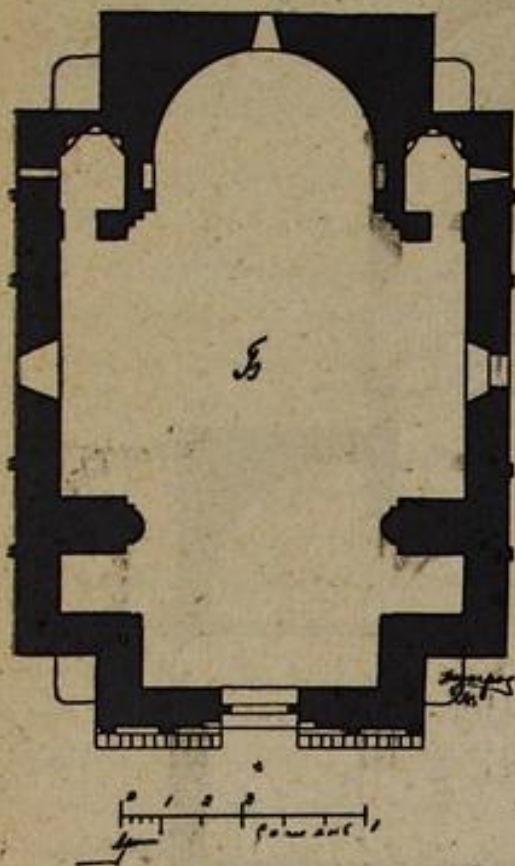
մի մի փոքրը, բարձրում՝ Յիսուսի ցածրաքանդակը: Առաստաղի վրայ էլ քանդակուած են ցուլ, առիւծ և արծիւ:

Յատակի վրայ կան երեք մեծ գերեզմանաքարեր՝ առանց տապանազրի, մի քանիսն էլ կոտրատուած են և խառնիխուռն ձգուած:

Երեք պատուհան և մի դուռն բացւում են սրա մէջ:

Վերին յարկը (նկ. 19) ներքին երկարութեան և լայնութեան է, միայն իւրաքանչիւր անկիւնից մի մետր լայնութեան և 2 մետր երկարութեան կտրուած լինելով՝ խաչաձև է դարձրած: Ներքուստ անսիւն է, մի սեղանով, և երկու աւանդատնով. միայն արևմտեան կողմում, աւանդատների փոխարէն կան կամարակապ խորշեր: Ձիղո նը մեծ մասամբ քանդակուած է, իսկ մէջն ընկած

սիւներից հետևում է, որ սիւնազարդ գմբէթ է ունեցել: Սեղանը բոլորած է, նոյնպիսի կողակով, և երկու կողմում ունի մի մի որմնասիւն: Սրանք բաղկացած են երկու կիսաբոլոր և սրանց մէջ մի քառանկիւնի կիսասններից: Ուղակներն էլ նոյն ձևի են, այսինքն կիսաբոլոր և քառանկիւնի: Այս խոյակների նմանութեամբ և նոյն բարձրութեամբ մի կարնէզ ձգւում է բոլոր պատերի վրայ, պատուհանների մօտ կիսաշրջանակ կազմելով:



Նկար 19

տաճկ կամարներով և մի մի վարդազարդով: Նոյն իսկ ձեղունը, որ կիսաբոլոր է, նոյնպէս զարդարուած է խաչաձև քանդակներով, իսկ աջում կայ մի պսակազարդ զլուխ:

Արևմտեան կողմի խորշերը 2 մետր բարձրութեան են, 95 հարիւրամետր խորութեան, փոքրիկ կիսասիւններով եզրափակուած և կիսաբոլոր կամարով զարդարուած:

Այս խորշերին կից բարձրանում են մի մի կիսաբոլոր որմնասիւն, կամարներ տալով ինչպէս միմեանց վրայ, այնպէս և սեղանի երկու կողմը, աւանդատների վերև:

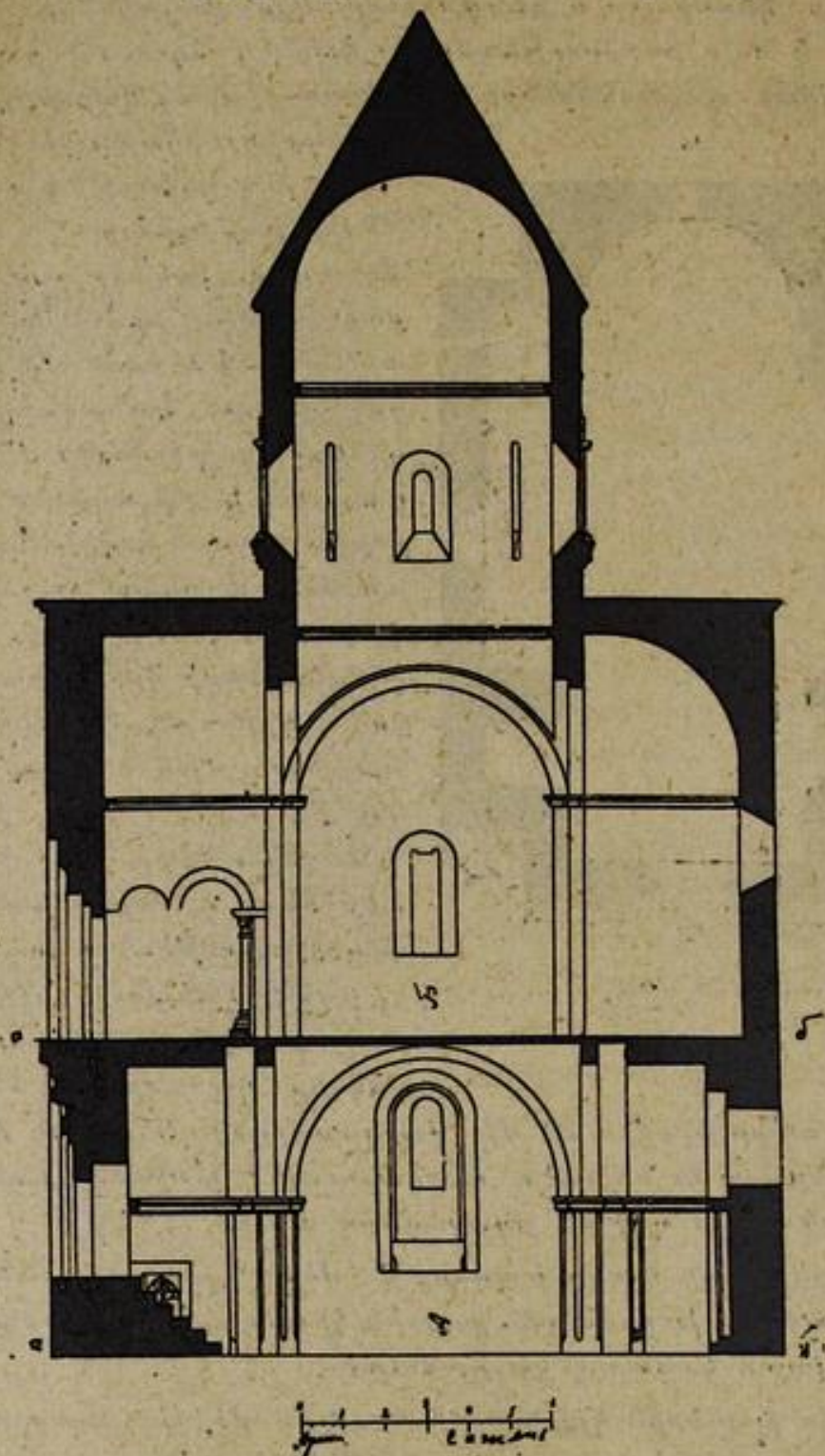
Եկեղեցին ունի երեք պատուհան և մի դուռն՝ արևմտեան

Սեղանի երկարութիւնն է 4.15 մետր. իսկ լայնութիւնը 3 մետր: Բեմը քարուքանդ է աւուած: Բոլորած է կողակի մէջտեղում բացւում է մի երկար և նեղ պատուհան, աջ և ձախ՝ մի մի գեղեցիկ խորշ: Լուսամտից վերև, կիսաբոլոր շրջանակի մէջ քանդակուած է մի աղաւնի և կողքերին գրուած Հոգին Սուրբ Աստուած: Սրանից բարձր քանդակուած է Քրիստոս, չորեք-կերպեանների վրայ նստած, երկու կողքին մի մի թնառարած հրեշտակ (տես Այբում պատկեր XV 21):

Աւանդատները շատ փոքր են, 1,95 մետր երկարութեան, 10,5 մետր լայնութեան և մօտ 2 մետր էլ բարձրութեան: Ունին կամարակապ սեղան և վէմքար: Սրանց դռները զարդարուած են պայ-

կողմում, որոնք արտաքուստ պատած են նրբաքանդակ շրջանակներով:

Այս երկուսը եկեղեցին, որի վերակազմած պատկերը ներկայացնում է 20 նկարը, արտաքուստ հետևեալ տեսքն ունի.



Նկար 20

Արևելեան պատի (տես ալբոմ XI, 15) գրեթէ մէջտեղում կայ մի շատ գեղեցիկ վարդազարդ շրջապատուած նախ խաչաձև

և ապա ութանկիւնի, լայն շրջանակներով: Վերջինիս միանում են երկու այլ, խաչաձև շնչանակներ՝ որո՞ք շրջապատում են վերև և ներքև գտնուած պատուհանները: Ներքին պատուհանի կամարակալ բարի վրայ ծաղկազարդ գրուած է.



Բուրթէլ իշխանաց իշխան (ի) Տէր Ած աւգնեսա:

Պատերը եզրափակուած են կիսաբոլոր որմնասիւններով, իսկ վերին և ներքին յարկերի միացման տեղում գտնուած է մի կարնէզ, որ ծայրերից երեքական մետր ձգուելուց յետ՝ ոչ թէ միանում է, այլ բարձրանում վերև, և երեք տեղ ուղիղ անկիւնով փոքր ինչ կոտրուելով՝ միանում է՝ շրջապատելով վերին պատուհանը և վարդազարդը:

Երկական որմնասիւնների վրայ բոլորող կիսաբոլոր որմնակամարներ զարդարում են վերին յարկի պատի աջ և ձախ կողմերը:

Հարաւային կողմում ևս, (տես ա. բոմ XII. 16) երկու յարկերի միացման տեղում, ձգւում է նոյնպիսի մի կարնէզ, որը, սակայն, վերև չի բարձրանում, այլ միանում է վերին յարկի միակ պատուհանի շրջանակին: Այս, երկար և նեղ, բիւզանդական պատուհանի երկու կողմը, երկական որմնասիւնների վրայ, բոլորում են կիսաբոլոր որմնակամարներ: Պատի աջ կողմում, աւանդատան վրայ, կայ մի փոքրիկ, կամարակապ պատուհան:

Ներքին յարկի պատը բոլորովին պարզ է և ունի միայն մի փոքրիկ պատուհան՝ երկար շրջանակով պատած:

Այս կողմին միանգամայն նման է հիւսիսային կողմը, (տես ալբոմ պատկեր XIII. 17) միայն տարբերւում են պատուհանների շրջանակները և վերին յարկի պատուհանը, որ այժմ քանդուած է, և որ մի քանդակազարդ սիւնեակով երկու մասի է բաժանուած եղել:

Արևմտեան կողմում ևս, (տես ալբոմ XIV 18) երկու յարկերի միացման տեղում ձգւում է նոյն կարնէզը, որ վերև բարձրանալով՝ երկու տեղ ուղիղ անկիւնով փոքրանում է և ներփակում կամարակապ, միակ դուռը: Սրա վերև եղել է մի խաչաձև, փոքր և նեղ պատուհան, որ այժմ քանդուած է. մի գեղեցիկ խաչքար դեռ ևս մնում է աջ կողմում:

Դրան երկու կողմում կան երկական որմնասիւնների վրայ բոլորող կիսաբոլոր որմնակամարներ:

Ներքին յարկի մէջ ևս կայ մի կամարակալ դուռն, որի երկու կողքից, տասնևչորսական առտիճանի քարէ սանդուխտներ բարձրացնում են վերին յարկը:

Այս ներքին յարկի դուռը բաւական լայն է. 1,20 մետր, իսկ բարձրութիւնը հասնում է 1,70 մետրի: Իզրափակուած է երկական կլոր որմնասիւներով, որոնց մէջ ձգւում է քառանկիւնի մի երիզ՝ քանդակներով գեղազարդուած: Որմնասիւնների վրայ բոլորում է քանդակազարդ, կիսաբոլոր մի կամար, որի աջ և ձախ կողմերում թառած են մարդկային գլխով մի մի աղանի: Դրուակներին մի երիզ, և մի շրջանա՛լ պատում են ամբողջ դուռը: Կամարակալ քարի վրայ կայ մի ցածրաքանդակ, (տես ալրոմ պատկեր XV 19) որ ներկայացնում է Աստուածածինը՝ Յիսուս գրկում, բազկաթոռի վրայ նստած և շրջապատուած երկու թևատարած հրեշտակներով: Աստուածածնի գլխի վերև գրուած է. Մայր Այ. աջ հրեշտակի տակ՝ Միք. (Միքայէլ), ձախի տակ՝ Գաբ. (Գաբրիէլ): Սրանցից բարձր շրջանակի վրայ գրուած է.

ԹՎ. 92Ը*)

Վերին յարկի դուռը (տես Ալրոմ պատկեր XV 20) նոյնպէս պատած է գեղեցիկ, քանդակազարդ, կիսաբոլոր կամարով, որի վրայ թառած են երկու սիրամարգ: Քանդակների մի սքանչելի երիզ նոյնպէս պատում է այս կամարը, որի վերև արձանագրուած է, որ Բուրթել իշխանաց իշխանը և նրա ամուսին Վախախը և Բէշկէն ու Իվանէ որդիքը շինեցին այս եկեղեցին:

Այս դրան կամարակալ քարի վրայ կայ մի ցածրաքանդակ, որ ներկայացնում է Յիսուսին, աջ ձեռք պարզած՝ ինչպէս անում են այժմ կրօնաւորները՝ խաղաղութիւն տալիս, իսկ ձախ ձեռքով մի գիրք բռնած: Սրա երկու կողքին կանգնած են մի մի առաքեալ, ձեռներին մի մի բանալի: Յիսուսի գլխի վերև գրուած է. Յս. Գս., աջ առաքեալի տակը՝ Պղ. (Պողոս), ձախինը՝ Պետ. (Պետրոս):

Ճարտարապետական տեսակէտից ուշագրաւ են նաև հետեւեալ 3 սիւները, որոնցից երկուսը ընկած են ս. Աստուածածնի վերին, իսկ մինը՝ ներքին յարկում: Սրանք բոլորն էլ կլոր են, 40 հարիւրամետր տրամագծով: Առաջինի (նկ. 21) բարձրութիւնն է 1,40 մետր, վերան մի թազակիր մարդու ցածրաքանդակ. թագը կոնուսաձև բարձրանում է և մի երիզով վերջանում: Այս երիզը

*) 1339 թ. Քրիստոսի:



Նկար 21

կոտրուած լինելով, չի կարելի որոշել, թէ խաչ է ձեացրել, թէ մի ուրիշ բան: Հագածը ֆարաշի նման մի զգեստ է, ոչ այնքան լայն թևերով: Մէջքին կապած է մի գօտի, որի ծայրերը իջնում են մինչև ֆարաշի քրդանցքը: Գետու վրայ կան կլոր զարդեր: Ձեռները մեկնած են այնպէս, իբր թէ կամենում է մի բան ցոյց տալ: Սեան ներքին մասը կոտրուած լինելով չի կարելի որոշել, թէ ազանելիքը ինչպիսի են եղել:

Երկրորդ սնից (նկ. 22) կայ միայն երկու կտոր. մինը 85, միւսը 35 հարիւրամետր բարձրութեան: Սրանց վրայ ևս քանդակուած է մի մարդ, ձեռին բռնած այս եկեղեցու կաղապարը: Դժբաղդաբար մարդու գլխի մասը կոտրուած է: Շատ հաւանական է, որ սա եկեղեցին շինող Բուրթել իշխանի պատկերը եղած լինի:

Ներքին յարկում գտնուած սեան միայ քանդակուած է Աստուածածինը Քրիստոս գրկում, (նկ. 23):

Այս եկեղեցու հանդէպ ձգուած է և մի ուրիշ սիւն, նոյն տրամագծով, և 90 հարիւրամետր բարձրութեան: Սրա վրայ ևս քանդակուած է մի մարդ՝

ձեռին մի բազէ բռնած: Գլխի մասը կոտրուած է, հանգերձը ֆարաշու նման է և գօտիով ամրացած:

Հիւրատուն.—Պարսպից դուրս, արևելեան կողմում կայ մի սակաշէն, փոքրիկ մատուռ (նկ. 24) թաղակապ, հասարակ շէնքով, 4 մետր երկարութեան, 2,35 մետր լայնութեան և մօտ 5 մետր բարձրութեան: Ունի մի հասարակ դուռն և երկու փոքրիկ պատուհան: Սրա բոլորածե սեղանի երկու կողքին կան մի մի խաչքար, որոնցից աջակողմեանը բաւական մեծ է և կրում է իր վրայ մի ընդարձակ արձանագրութիւն: Սա յայտնում է թէ Սարգիս եպիսկոպոսը շէնքամանաւ պարոնաց իւրոց Տարսայիճին, եղբաւր Սմբատայ արքայի և ամուսնոյ իւրոյ Մինայ խաթունին և եղբարց իւրոց Լիպարիտի և Թաղային շինեցի զհիւրատունս: Եւ ապա յիշատակում է այն գիւղը. ջրաղացը, այգին, հողաբաժինը՝



Նկար 22

որ յատկացրել է հիւրատանը, որպէս-
զի սրա՛ց Վճռաբան հիւրերին պէտքն,
անցւոր օտարքն ուտեն, իւր պարոնաց
համար աղօթք անեն և իրեն յիշեն:

Արձանագրութիւններ.—Ս. Կարապե-
տի հիւսիսային պատի վրայ՝ ներքուստ.

Ի ԹՎՆ. ՈՀ (=1221) կամաւն
Այ. ես Լիպարիտ որդի Ալակումի
եւ Թոռն մեծին Աւրպելեանց զի
հայրն իմ Ալակումին քննացաւ ի
Թագաւորէն Արխագաց գնաց ի
տունն Աթաբակի Ելտկուզանց եւ
նա մեծաւ գատով (զԹով) մեծա-
րեաց դնաւ. ետ նմա գմեծ քա-
ղաք Համիան, ես Լիպարիտս որ-
դի նորա մանուկ գոլով դարձա
վերստին ի լուսաւոր հաւատն
սրբոյն Գրիգորի. եկի առ մեծ
Աթաբակ Իւանէ. հայրենեացն փո-
խան երեստ զՀրաշկաբերդ իւր կե-
րովն եւ ես շինեցի զվանքս, որ
կոչի նորավանք յաւաջնորդութեան

Տն. Սարգսի Սիւնեաց վերադիտողի. շինեցի զեկեղեցիս
եւ Աւագ սբ. Նշանս առ Աթաբակ Իվանէին աւանդ էր...
ետու այլ... զեղբ զԱգարակի ձորու, Տխարբ իւր սահմա-
նաւրն: Տէր Սարգիս եւ միաբանքս հաստատեցին ինձ զա-
ւագ խորանն դ. աւր ժամ կիրակէն ի շաբաթն եւ զհինգ-
շաբաթն ի յամէն շաբաթու իմ եւ կենակցին իմոյ Ազ-
փաին. սահմանեցին ի տարին Տեառն ընդ առաջ աւրն
զամէն եկեղեցիքս. արդ որք ընթերցայք զգիրս խնդրե-
ցէք ի Քէ իմ որդոցն Ալուկումին, Սմայատա, Իւանէի,
Փախրադաւլային, Տարսայիճին արեւշատութիւն: Արդ որք
այս հաստատուն գրոյս հակառակ կայ յիմոց կամ յաւ-
տարաց աւագաց Հայոց կամ ի Վրաց զայն զեղաւրէքն
հանել ջանան կամ զժամն խափանել ՅԺԸ հայրապետաց



Նկար 23

տաւնին Ա. պատարագ ինձ Շատլոյսին: Արդ որ մեր բանին հակառակ կան ի մերոց կամ յատարաց կամ պարոնաց կամ ձեռնաւորաց հակառակին ՅԺԸ հայրապետացն նշովեալ եղեցի, իմ մեղացն պարտական եղեցի. ի թվին 25 (=1250) հաստատ է:

Սրա մօտ.

Կամաւն Այ. ես Հաջարի եւ ամու-

*) Սրա տակ գտնուում է Ստեփաննոս եպիսկոպոսի 1298 թուականի արձանագրութիւնը: (Տես երկուսն էլ իմ լուսատիպ ալբոմի մէջ):

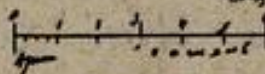
նզոված է եւ մեր մեղացն պարտական է, եւ թէ տանիկ աւագ փոխի եւ հանել ջանայ՝ իւր հաւատէն ու ի Մահմետէ ապիզար է. ու Ռ. Ռ. Ռ. Նալաթ Նալաթ *).

Ժամատան հիւսիսային պատի վրայ.

Թվ. ՈԶԱ (=1232) Գ(է)որգ զիմ հոգոյ արդիւնք տվի իսբ Նախավկայս մասն պահարանով... եւ Տէր Սարգիս եւ միաբանք սահմանեցին զսբ Գէորգին շաբաթն Բ. պատարագ անխափան:

Ժամատան հարաւային պատի վրայ.

Յանուն Այ. ես Շատլոյս եկի ի Նորավանս եւ եկեղեցւոյս միաբանեցայ ու զիմ ձեռատունկ այգին ի սբ. Նախավկայս տվի. Տէր Ստեփաննոս եւ միաբանք հաստատեցին Աստուածածնի:



Նկար 24

սին եմ Մէլիք ոչ ունէաք զաւակ, երբ որ խոստացար զմեր կանգնած երանելի սբ. Նշանս եւ տուար զմեր ձեռատունկ այդին ու չորս դուռն տուն մեր շինած ի 2 վայ. Տէր Սարգիս եւ միաբանք հաստատեցին ի սարին Դ. պատարագ. հատարիչքն աւրհնին յԱյ. եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ. Ով որ հակառակ կայ ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղեցի:

Ժամատան հարաւային պատի վրայ, ներքուստ.

Ի Թվիս 2Ժ (=1261). Այս գիր յիշատակի եւ արձան անջնջելի իմ Սմբատայ իշխանաց իշխանի որդւոյ մեծին Լիպարիտի... շինեցի զեկեղեցիքս, վերստին նորոգեցի..... պահարանաւք եւ հոռւ իմ հայրենեացն Բ. գիւղ ի սբ. Նախավկայս, զԱւէշ ու Անապատ, եւ յԱկոռի զնորատունկ մեծ այգին իւր կիւրակաջրոջ. Տէր Սարգիս եւ միաբանքս հաստատեցին զաւագ խորանն որ հանապագ պատարագ պարոնացն սունեն. զշարաթն ու զկիրակի՝ Լիպարիտի, հինգշաբաթ՝ Ասփային, գերկուշաբաթ ու զերեքշաբաթն՝ Ելիկումին, չորեքշաբաթն՝ Իվանէին, ուրբաթն՝ Փախրադուլային... Արդ՝ որ յետ մեր ժառանգեն ի տեղոյս յիմոց կամ յաւտարաց եւ այս հաստատեալ պայմանիս հակառակել ջանայ եւ կամ ի սբ. եկեղեցոյս հանել կամ զժամ խափանել՝ մեր մեղացն պարտական է, եւ զանկծս ցաւագին զհայկնին եւ զԳայիզին առցէ ի բաժին զՅուդային եւ զխաչահանացն. եթէ որ ի տաճիկէ յաւագ փոխի ու հանել ջանայ յԱյ...

Արա շարունակութիւնը գտնուում է արեւմտեան պատի վրայ.

Յուսոյն Այ. ես Սմբատ իշխանաց իշխան իմ սրտի յաւժարութեամբ տվի ի սբ. Նախավկայս իմ հայրենեացն զԱզատն իւր սահմանաւք լերամբք եւ դաշտաւք, և զիմ... Գինէշեկաձոր վասն փրկութեան հոգւոյ եղբաւր որդւոյ իմոյ Բուրթէլին, որ դեռաբոյս նորափթիթ փոխեցաւ առ Քս. պատերազմաւ ի դաշտին Սկիւթացւոց. խաւար էած տեսողաց. եւ... Գ. իւր նովաւ զաւակ յիշատակի. Տէր Սարգիս եւ այլ միաբանքս հաստատեցին Ժն աւր պա-

տարագ. Ե. աւր աւագ տաւներն, Ե. Պետրոսի եւ Պաւլոսի տաւնին եւ Յովհաննու եւ Յակովբայ եւ Նոր Կիրակէին. Կատարիչքն աւրհնին եւ խափանիչքն դատին ի Տէ. եւ որ զգեղն իւ զայգին հանել ջանայ, ՅԺԸ հայրապետացն նզովեալ եղիցի:

Կամաւն Այ. ՚ի տէրութեան իշխանաց իշխանի Սըմ-րատայ եւ յառաջնորդութեան Գրիգորի եւ Ասփասլան եւ Մխիթար քահանայ Այ.... եւ տվի զԴահեկոյ քարոյ այգին Նախավկայս..... եւ գետոջն. Գրիգոր եւ այլ միաբանք տվին Համբարձման աւրն զամենայն.... տիրացու Դաւիթն.... եկեղեցիքս պատարագ Ը. աւր. Ա. Թամարին, Ե. Ալփասլանին Բ. Դամաին. Կատարիչքն աւրհնին յԱյ:

Ս. Կարապետի արեւմտեան պատի կամարի վրայ, ներքուստ. Եւ Տէր Սարգիս, բեռորդի Տէր Ստեփաննոսի Միւնեաց արհի եպիսկոպոսի շինեցի զեկեղեցիս ի բարեխաւսութիւն ինձ եւ Լիպարտին եւ Նախնեաց մերոց եւ երկուց հարազատ եղբարցն, որ սպանան ի թուրքաց պատերազմաց. վասն որոյ աղաչեմ հանդիպողացդ յիշել զմեզ ի Բս:

Ս. Կարապետի արեւմտեան կողմի ներքին աւանդատան հարաւային պատի վրայ.

Յանուն Այ. այս գիր է Տէր Սարգսի եւ սպասաւորաց սբ. Կարապետիս, որ տվաւ զխորանս Հասանայ Ամաղուեցոյ, որ նորա հալալ արդեամբ շինեցաւ. ի տարին Բ. աւր ժամ հաստատեցաք զՊետրոսի եւ զՊաւլոսի տաւնին. Ա. Հասանայ, Ա. իւր կնոջն. եւ որ հակառակ...

Ժամատան արեւմտեան պատի վրայ. (տես նկ. 25):

Յանուն Այ. եւ Սարկաւագ երէց որդի Մկրտչին եկի ի Նորավանս... Նշանիս աւաջի, իմ սրտի յաւժարութեամբ զիմ գնած հայրենիքն.... զխաչ...դենց այգին եւ զիմ հովատունս իւր սահմանաւն..... եւ խոճառաքատուն... յեղեգնաձոր իմ գնած՝ եկեղեցոյս տվի, որ ի տարին միաբանքն սահմանեն պատարագ ի տաւնին Աստուածածնի... յիս հայրենեաց... [թվ. 21 = 1271).



Նկար 25.

մանաւրն յորդեց յորդիքն նորա հայրենիք տվի ու ինչ զեկեղեցին լմնեցին Խիշայ կուտայաք Ծ. սպիտակի այն խիլային փոխան զԱղազար Աղերծեցին տվաք նորայ հայրենիքն լինի, նորայ գեղին կայ յազգէ յազգ ու զՀալէ ձորոյ հարկն սահմանեցաք ի տարումն վաթսուն սպիտակ տա, այլ ազատ է յամէն հարկաց. այլ ոչ ամիրա, ոչ պարոն, ոչ ձեռնաւորի ոչինչ հաշիւ չկայ հետ Հալէձորոյ, ոչ շոր տացի ոչ այլ ոչ ում. ով յետ մեր զայս հաստատ

*) Տես ընդօրինակութիւնը իմ Վայոց-Ձորի լուսանկար ալբոմի մէջ:

Ս. Գրիգոր դամբարանի դրան վերեւ.

Կամաւն Այ. ես Տարսայիճ իշխանաց իշխան շինեցի զդամբարանս յաղագս եղբաւր իմոյ Սմբատայ արքային. վասնորոյ աղաչեմ յիշել, թվին ԶԻԴ (=1275).

Նոյն դամբարանի հիւսիսային պատի վրայ մեծ մեծ տառերով. *)

Կամաւն Այ. այս իմ գիր է Տարսայիճիս իշխանաց իշխանիս, որ իշխեցող էի Սիւնե(ա)ց նահանգիս Որոտան եւ Զնհերոյ, որ եկեղեցի տվի շինել Սիրանէս վարդապետին ու Հալիձորոյ ու Շնհերոյ հայրենիքն տվի իւր սահ-

վճիռս խափանէ ու զմեր հրամանքս ունայն առնէ յերից սուրբ ժողովոցն որոշեալ եղիցի եւ մասն եւ բաժին ընդ Յուդայի եւ ընդ խաչահանուացն եղիցի. ես Տարսայիճս իմ ձեռաւք հաստատեցի զգիրս զայս:

Ժամատան արևմտեան պատի վրայ. (Տես նկար 26).

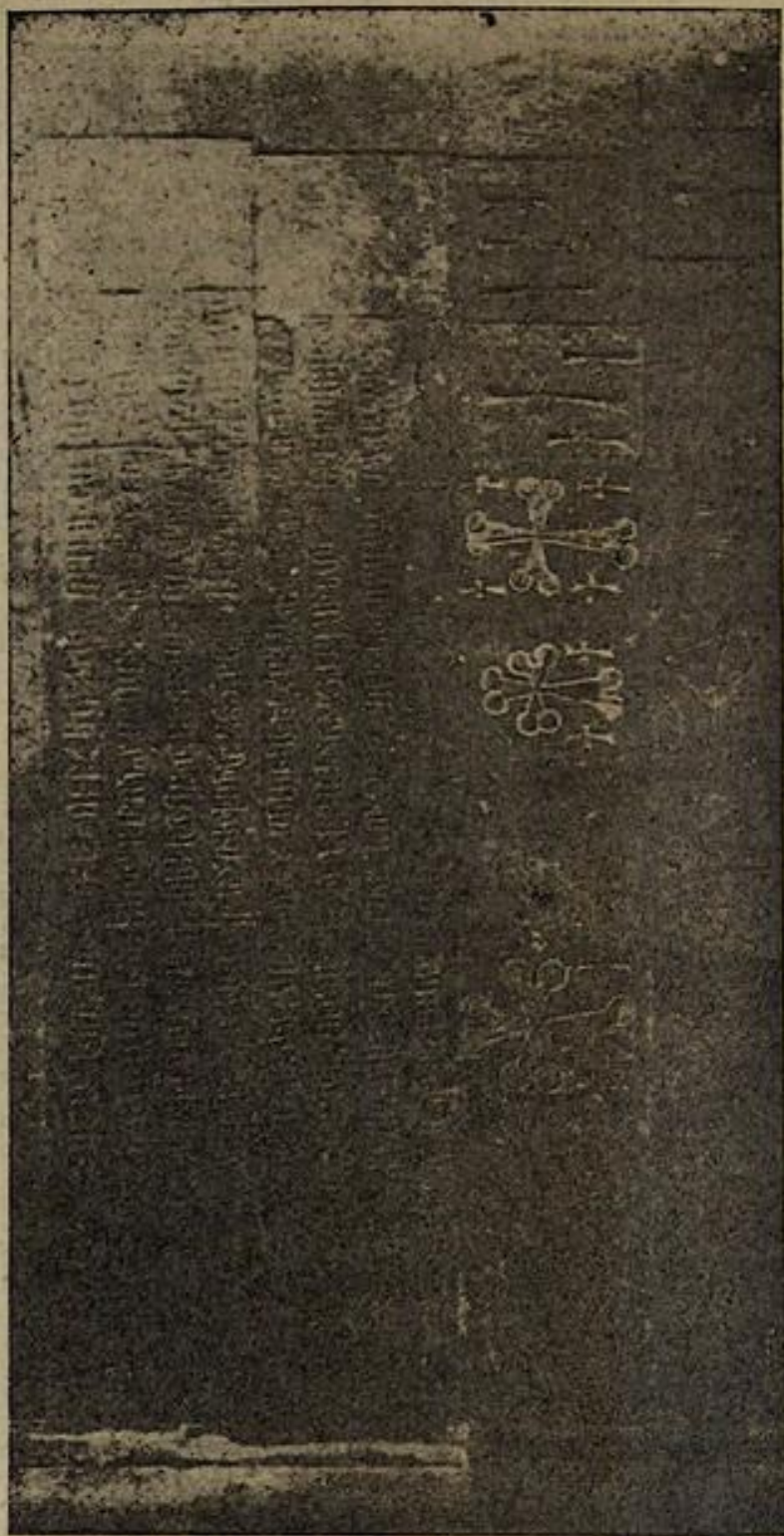
Կամաւն Այ ես Ամիրայս, Թոռն Զուրջին եկի ի Նորավանս առաջի սբ. Նշանիս ու զՅաղթա այգին որ ի պարոն Տարսայիճէն գնեցի Դ. Ռ. դրամաւ եւ Գ. ջորի տվի սբ. Ուխտիս վասն իմ հոգւոյս եւ իմ մաւրն Դոհար խաթունին: Տէր Ստեփաննոս եւ միաբանք կարգեցին Դ ժամ. Բ. ինձ, Բ. իմ մաւրն Հռիփսիմ(ա)նց տաւնին: Արդ՝ թէ ի մեր յետամնացողաց կամ ի պարոնաց եւ յաւադաց հակառակել ջանայ ու զիմ Դ. Ռ. դրամաւ եւ Գ. ջորին ի Նորավանիցն հանէ... ի սբ. Երրորդութենէն եւ յերից սբ. ժողովոցն նպովեալ եղիցի եւ բաժին զՅուդային առցէ, եւ մեր մեղացն պարտական եղիցի. ի թվին 29 (=1291) հաստատ է զգիրս կամաւն Այ:

Դամբարանի հիւսիսային պատի վրայ. *)

Կամաւ Ամենակալին Աստուծոյ ալս գիր յիշատակի եւ արձան անջնջելի Մինա խաթունիս է, դստեր մեծի արքային Զալալին եւ ամուսնո մեծարգի իշխանի Տարսայիճին, եւ իմ որդւոյս Զալալին, որ գնեցար ի մեր հալալ ընչից զՆորպետին այգին ի Վէդի եւ զայլն ի Կորդո գնեցար ի հայրենատիրացն եւ տնկեցար. եւ բոլորեցի զԴ դեհն. Ա ճակատն Բնաշահու Վհնուէլպղումին այգին. Ա. ճակատն իրիցին այգին, Ա. ճակատն Որբէկին այգին, Ա. ճակատն Բրէհիմին այգին: Տեղն ժԲ զըվի զոր յառաջ այլ տված էր վանիցս՝ մեր մեր յաւժարութեամբ վերստին տվար ի Նորավանս յԱւագ սբ. Նշանս եւ ի Տր. Ստեփաննոս. վասն հոգեց արքաաշուք տու իմո Տարսաիճին. իսկ տր. Ստեփաննոս եւ միաբան եղբարքս կարգեցին ժամ յիշատակ անջինջ զտաւնին Համբարձման, զի յայնմ աւուր հանդիսիւ աւրհնեսցեն զշիրիմս նորա եւ Ժ:

*) Տես իմ Վայոց-Ձոր լուսանկար ալբոմի մէջ:

աւր պատարագ մատչի. եւ այս տուրքս ոչ ի զրկանաց,
 ոչ ի գեղէ, ոչ ի պարոնահողաց, այլ մեր հալալ դրա-



Նկար 26

մագին, ազատ յամէն հարկաց, որ ոչ ում հաշիւ չկա ի
 հետ. Արդ՝ թէ ի մերոցս կամ յաւտարաց կամ յիշխանաց
 կամ ի ձեռնաւորաց զինչ և իցէ պատճառաւ նենգել կամ

հանել ջանան զայս այգիս ի նորավանից կտրեալ լիցին նորա յերկու կենաց, ընդ աւձին եւ ընդ սատանաի նզովեալ եղիցի յամենակալ բերանէն յԱյ. զհայէնին եւ զՅուդային, զՅուլիանոսին առցէ վարձ, ընդ Վասակա ուրացողին դատեսցի, յերից սուրբ ժողովոցն եւ յամենայն սրբոց անիծեալ լիցի ի մահ եւ ի կեանք. եւ թէ տաճկաւ որ փոխի եւ հանել ջանայ Ռ. Ռ. Ռ. նահլաթ լինի. յիւր Մահմետէն ապիզար լինի. ի թվին ԶԽԱ (=1292) հաստատ է գիրս կամաւն Այ.:

Ժամատան հիւսիսային պատի աջ կողմը.

Կամաւն Այ. ես Խաթունս՝ դուստր Խալայշահի միաբանեցայ սբ. Նշանիս ու տվի Յ. սպիտակ. Ի յԱռփա այգի զնեցի մաւտ ի... Տէր Սարգիս եւ միաբանք սահմանեցին Բ. աւր պատարագ Խաթունիս:

Սրա տակ.

Կամաւն Այ. ես Գոնցէ՝ թոռն Հասանայ, դուստր պարոն Խաւսրավկայ միաբանեցայ սբ. ուխտիս նորավանից վասն բարութեան իշխանաց իշխանայ Բուրթէլին եւ տվի զԽանազահի էգին Ամադլինի հոգւոյն. միաբանքն խոստացան Զ. պատարագ Յալտնութեան ութաւրացն. Բ. ինձ. Բ. Ամադլինայ Բ. Հասանայ. Այս մեր թուղթն է. թվին ԶԽԴ (=1295)

Ս. Կարապետի հիւսիսային պատի վրայ ներքուստ, ՈՂ թուականի արձանագրութեան տակ. *)

Շնորհաւր եւ ողորմութեամբ սբ. Երրորդութեան, յուսոյն առ Քս. ես յոգնամեղ եւ ապիկար Ստեփաննոս, որդի իշխանաց իշխանին Տարսայիճին, եպիսկոպոս Սիւնեաց եւ տեսուչ երկնահանդէս աթոռոյս Տաթևոյս եւ նորավանից, յիշելով զունայնութիւն վայրկենի կենացս, ետու զիմ հոգւոյ մասն եւ բաժին Այ. եւ ժառանգ(ութիւն) սբ. եկեղեցւոյս զԶովայ գիւղն իւր բոլոր սահմանաւքն ազատ յամեն յաշխարհական հարկաց ի դիւանէ, ի խալանէ եւ յամեն չարէ, զոր զնե(ա)լ էի յիմ ախբաւրէն ի

*) Տես իմ Վայոց-Ձորի լուստաիպ ալբոմը:

Ջալալէն եւ տվեալ ԻՊ հազար դրամ եւ Փողահանքն զսր. Սահակ եւ զԱբասաշէն. եւ այլ ետու յիմ հալալ հայրենաբաժնէն ի Հրաշկաբերդ Գարկոփիյեանքն իւր սահմանաւքն յԵղեգիսաձորին, զԱրատեսն իւր գեղաւքն եւ ամէն հայրենիքն իմ արարի ժառանգութիւն սբ. ուխտ(ի)ս Նորավանից հայրենիք անխախտ եւ անդառնալի մինչ ի գալուստն Այ. եւ այլ բազումս: Եւ կամաւ միաբան եղբարցս հաստատեցի ինձ յիշատակ ի սա զի զկնի կըրկնազատկին պատարագեսցեն եւ ամէն աւր անբիծք եւ աւետարան ինչ ի Հոգոյ գալուստն. եւ զաւր Պենտէկոստէին մեզ յիշատակ կատարեն զենամբ զուարակաց եւ առատ ռոճկաւք, եւ յամէն եկեղեցիքս մեզ պատարագ, թերևս գտից յԱստուած Հոգոյն ողորմութիւն եղկելի հոգոյս ի մեծի աւուրն աներեկի, ուր բանքն սպառին եւ գործքն թագաւորեն: Եւ արդ՝ եթէ ոք զայս խաբանել խորհի կամ յափշտակել զտուրքս եւ կամ ի ժառանգաւորացդ ծուլանալ եղեալ սահմանիս, ընդ անլոյծ նզովիւք եղիցին յԱյ. ամենակալէն եւ յամենայն սրբոցյերկնաւորաց եւ յերկրաւորաց, ընդ Կայէնի եւ ընդ Յուդայի եւ Արիոսի պատժեալ խայտառակեսցին եւ մեր մեղացն պարտական եղիցին. եւ թէ տաճիկ փոխի եւ խլել ջանայ, յԱյ. եւ ամենայն սրբոց նզոված եղիցի, եւ յիւր փեղամբարէն ի Մահմետէն ապիպար. Ռ. Ռ. նալաթ լինի մեռելաւք եւ կենդանաւք ՚ի թվիս ԶԽԷ (=1296) հաստատ է:

Մի բիշ ներքև.

Կամաւն Այ. ես Տարսայիճս ետու էրենարտն իւր սահմանաւքն Նորավանից վանս:

Կամաւն Այ. ես Սանճար որդի Տարնորադուին ոչ ունելով զաւակ երկրի՝ որ ստացայ ինձ զաւակ զսր. Նշան եւ տվի իմ հալալ հայրենեացն զՏանձեկ իւր սահմանաւքն եւ այգոջն ի Նորավանքս. եւ Տէր Ստեփաննոս եւ միաբանքս սահմանեցին ինձ ի տարին Ե. ժամ. թէ ոք խափանել ջանայ ի սբ. Երրորդութենէն նզովեալ եղիցի եւ

մասն զՅուդային եւ զխաչահանուացն առցէ եւ մեր մեղացն պարտական եղիցի. ի թվիս 208 (=1303).

Դամբարանի հիւսիսային պատի վրայ, հերբեո. մ.

Կամաւն Այ. ի հայրապետութեան Տէր Աւրբէլի Յովանէս Սիւնեաց եպիսկոպոսի ես Գրիգոր թոռն Դովին զնեցի ի Դամեկորարոյ զՇատենց եւ զՄարդարտայ այգին ՌՇ սպիտակ. եւ ետու ի սբ. ուխտս. վասն որոյ ի



Նկար 27

տարին ամուսնոյ իմոյ Ասփային, դստեր արքայաշուք իշխանին Տարսայիճին պատարագ Գ. աւր փոխման Աստուածածնին. Ա. Տեառնընդառաջին, Բ. բուն բարեկենդանին, շարաթ աւրն եւ կիւրակէն անխափան. Կատարիչքն աւրհնին յԱյ. եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ. թիւն 24Ա (=1312).

Ս. Աստուածածնի վերին դրան բարձրում.

Կամաւն Այ. ես պարոն Բուրթէլ իշխանաց իշխան

եւ ամուսինն իմ Վախախ եւ որդիք իմ Բէշկէն եւ Իվանէ կանգնեցաք զեկեղեցիս ի մեր հալալ արդեանց.

Այս արձանագրութեան երկրորդ քարը վայր էր ընկած, որ ես նկարելու տուի:

Սա պարունակում է արձանագրութեան հետեւեալ տողերը.

Պարոն Բիւր(թէլ) ե(ւ) ամուսին իմ Վ(ախախ եւ որդի)ք կանգ(նեցաք) զեկեղեցիս մեր հալալ (արդեանց):

Ս. Աստուածածնի արեւելեան ներքին պատուհանի վերև.

Բուրթլի իշխանաց իշխանի Տէր Աստուած աւգնէ:

«Հիւրատուն» կոչուած մատրան հարաւային պատի միջի խաչ-քարի վրայ. *)

Յուսոյն որ առ Ած. ես Սարգիս անարժան եպիսկոպոս կամաւ եւ հրամանաւ ամենաւրհնեալ պարոնացն իմոց Տարսայիճին, եղբաւր Սմբատայ արքայի եւ ամուսնոյ իւրոյ Մինայ խաթունին եւ եղբարց իւրոց Լիւարիտի եւ Թաղային, շինեցի զհիւրատունս եւ ետու հիւրանոցս գիւղ զԱւէշ իւր ամէն սահմանաւքն, եւ զերկու ակն ի ջաղացն յԱրփայ եւ այգի զԱխթամարենց բաժինն ի վանքս զԹոմային, զՈվանէսին եւ զՊետրոսին յԱկոռի զնձնսադուռն ի Վէդէ զպարոնէն գնած բաժինն հող, ի նրբոյն զՄարական փորակ, յԱգարակի ձոր՝ Վարդուտն, յԱզատին՝ զՃաղուռնն Սարին՝ զԱկներ, յԱնապատ զԹգենին: Որ զայսոց մուտքն ի հիւրերին պէտքն անցւոր աւտարքն եւ կամ ուտելիքն ուտեն, պարոնացն երախտաւորացն աղաւթք եւ Ած. ողորմեա ասեն. յիշելով զիս եւ զիմ աշխատասէր Առաքելն. որ յետ մեր զայս սահմանեալն... յայս Հիւրատանէս հանել ջանայ կամ խափանել՝ ինքն յԱյ. դատի եւ մեր մեղացն պարտական է:

Ս. Կարապետի հարաւային աւանդատան դրան վերև դըրուած են մի քանի հին տապանաքարեր և մի խաչքար, վերջինս նոյն իսկ գլխիվայր: Սրանց տապանաքրերն են.

Յիշեալ Քրիստոս Ած. զՍարգսի հոգին եւ ողորմեա թվ. ՈԾ (=1201).

Յիշեալ Քրիստոս Աստուած... եւ ողորմեա.

*) Տես իմ Վայոց-ձոր լուսատիպ ալբոմը:

ի թվ. ՈԿԲ (=1213) կանգնեցաւ խաչս ի բարեխաւսութիւն Գրիգորի, որ փոխեցաւ ի Քս....

Մի խաչքարի վրայ.

Այս նշան աւժելոյն Այ. կանգնեալ ի բարեխաւսութիւն իշխանաց իշխանի Հասանայ որդւոյ Սենքերիմայ արքայի, որ կէսաւրեայ փոխեցաւ առ Քս. զըկեալ ի հայրենի փառացն...

Ժամատան մէջ. Ա. շարք Գ. դամբան.

Բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Այլիկումի է տապանս *):

Ժամատան Ա. շարքի Դ. դամբան.

Դեղեցկածաղիկն է Իվանէ**):

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Ե. դամբան.

Քաջ սպառազէնն է Փախրադուլայն ***):

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Ը. դամբան.

Տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոս. թվ. ԶԹ (=1260).

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Զ. դամբան.

Զրարեպաշտ մայր իշխանացս զԱսփնայն յիշեցէք****):

Մի խաչքարի վրայ.

2ԺԸ (=1269). Ես Դեղ կանգնեցի զխաչս յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ բարեխաւսութիւն...

Ս. Գրիգորի դամբարանում Ա. շարքի Բ. դամբան.

Սմբատ արքային է տապանս. յիշեցէք թվ. ԶԻԲ (=1273):

Ժամատան մէջ Գ. շարք ԺԹ. դամբան.

Թվիս 2ԻԳ (=1274). Տուն իմաստից եւ հանճարոյ Աւրպել Յովհաննէս հռչակաւոր մետրապոլիտ Սիւնեաց:

Ժամատան հարաւային կողմը մի խաչքարի վրայ.

Կամաւն Այ. ես Կուզոր որդի Ախթամարին կանգնեցի զխաչս յաղազս մաւր իմոյ Ասփային: Որ երկրպագէք յիշեցէք ի Քս. ի թվիս 2ԼԳ (=1284):

*) Վախճանուել է 1253—5 թ.

**) Լիպարիտի որդին է, որ վախճանուել է 1260 թ.

***) Տարսայիճի և Սմբատի եղբայրն է, վախճանուել է 1260 թուին.

****) Սա Տարսայիճի հօր՝ Լիպարիտի կինն է, Բուբաք իշխանի դուստրը, վախճանուած 1263 թուին:

Սրա մօտ մի այլ խաչքարի վրայ.

Կամաւն Այ. ես Կուզոր որդի մեծ Ախթամարին կանգնեցի զխաչս եղբաւր իմոյ Փալկայ որ կիսաւրեայ փոխեցաւ ի Գ. թվ. 217 (=1285):

Ս. Գրիգորի դամբարանում Ա. շարքի Գ. դամբանի վրայ.

Ի թվիս 219 (=1289). Այս է հանգիստ արքայաշուք կողմնակալին հգաւր եւ մեծ գործակալին եւ քաջապահ մենամարտին Աթաբակ Տարսայիճին:

Մի խաչքարի վրայ.

ՁՏիրատուր եւ զամուսին իւր Խաթուն յիշեցէք. թվին 219 (=1291):

Ժամատան մէջ Ժէ դամբան.

Ջգեղեցկափթիթ Ժաղիկն եւ զքաջուղէշ մանուկն վաղաթառամ Իվանէ, յիշեցէք թվ. 220 (=1294):

Ժամատան մէջ Բ. շարք ԺԲ. դամբան.

Ջբարեպաշտ տիկինն զնաթլլն յիշեցէք. թվ. 219 (=1295):

Ժամատան մէջ Բ. շարք ԺԶ. դամբան.

Վայելչագեղ եւ դեռարոյս պատանին Ուլուսն յիշեցէք թվ. 219 (=1295):

Ս. Գրիգորի դամբարանում Ա. շարքի Ա. դամբանի վրայ.

Այս յարկ տապանի բանդ բարկութեան է եւ գուրգերութեան հրաշագեղ մանկանն եւ քաջագաւր երիտասարդին Փախրադաւին որդւոյ մեծափառ իշխանին Տարսայիճին, վասն որոյ աղաչեմ յիշել. թվին 219 (=1296):

Ս. Գրիգորի դամբարանի Բ. շարքի Բ. դամբանի վրայ.

Ի թվին 219 (=1296). Թագազարմ արքայունին է Մինայ խաթունն, դուստր մեծ կողմնակալին Ադուանից Ջաւալին:

Ժամատան մէջ Ա. շարք Ժ. դամբան.

Այս շիրիմ շնորհալիր Սարգսի է Մինեաց եպիսկոպոսի եւ անյաղթ հռետորի. թվ. 219 (=1298):

Ս. Գրիգորի դամբարանի Ա. շարքի Գ. դամբանի վրայ, ուր կայ մի առիւծի ցածրաքանդակ (տես նկար 16):

Թվին 219 (=1300) Ջգեղեցկատիպն Էլիկում, որ-

դի մեծին Տարսայիճին, որ առիւծաւըէն խրոխտ մոնչէր
ընդդէմ այլասեռ զնդին, աղաչեմ յիշել յաղաւթս:

Դամբարանի հիւսիսային պատի մէջ կողքի վրայ դրուած
մի խաչքարի վրայ.

Ջայս նշան Յիսուսի խաչելոյն ...Տեառն Աստուծոյ
վասն փրկութեան մարդկոն՝ կանգնէ յուսով քրիստոսա-
սէր իշխանունի Թաթմա խաթուն ի բարեխաւսութիւն
զլի.... իւր մեծափառ իշխանին էլիկումին, եւ վասն
յերկար կենաց զաւակաց իւրոց Բուրթէլին եւ Բուղդային:

Ժամատան մէջ Գ. շարք Ի. դամբան.

Ի թվին ԶԾԳ (=1304) Այս է շիրիմ հանգստեան
մեծի մետրապոլիտ Սիւնեաց Ստեփաննոսի:

Ժամատան մէջ Ա. շարք Թ. դամբան:

Տէր Գրիգոր Սիւնեաց եպիսկոպոս թվ. ԶԾԴ (=1305):

Ժամատան արեւմտեան դրան աջ կողմը կանգնած գեղեցիկ
խաչքարի վրայ (տես Ալբրոմ VIII 12):

Ես Թաթմա խաթունս կանգնեցի զխաչս ի փրկու-
թիւն հոգո Աթապէկ Տարսայիճին եւ յարեւշատութիւն
որդոց իմոց Բուրթէլին և Բուղդային. թիւն ԶԾԷ (=1308).
Մոմիկ վարդապետ յիշեցէք:

Ս. Գրիգորի դամբարանի Բ. շարքի Դ. դամբանի վրայ.

Ջաշխարհաշէն զշխոյափառ պարոն զԹաթմայ խա-
թունն, մայր Բուրթէլին յիշեցէք *) թվին ԶԿԱ (=1312):

Ժամատան արեւելեան պատի հիւսիսային կողմի խաչքարի
վրայ.

Ի թվիս ԶԺ (=1261). Ի կամս ողորմութեան Արար-
չին ես Բուրթէլ որդի էլիկումին, որդւոյ մեծ Լիպարտին
կանգնեցի զխաչ աստուածընկալ սբ. նշանս մաւր իմոյ
Թաթմայ. յիշատակ յաւիտենից. աղաչեմ յաղաւթս յիշե-
ցէք ի Քս.

Ս. Կարապետի ժամատան մէջ Բ. շարք ԺԱ. դամբան.

Ջբարեպաշտ պարոնն զնաթէլն յիշեցէք. թվ. ԶԿԲ
(=1313):

*) Թաթմա խաթունը Տարսայիճի որդի էլիկում Գ. ի կենն է եղել:

Ս. Գրիգորի դամբարանի Բ. շարքի Գ. գերեզմանաքարի վրայ.

Նղբայր մեծ Բուրթէլին զգեղահրաշ Բուղղային երիտասարդ հասակաւ, որ յետ յոլով քաջ մրցմանց տիգախոցեալ զանթառամն ընկալաւ զպսակ. թվին 245 (=1318):

Կոտորուած և դուրս ձգուած մի գերեզմանաքարի վրայ. (տես Ալբոմ, պատկեր XIX. 32.):

Վարդագոյն տղային Սմայատ որդի Բուրթէլին. յիշեցէք.

Ժամատան մէջ Գ. շարք ԻԳ. դամբան.

Այս է հանգիստ Առաքել եպիսկոպոսին, որ հանգեալ թվ. ՌԻ (=1571):

Ժամատան մէջ Բ. շարք ԺԴ. դամբան.

Զվաղաթառամ զՍամու(էլ) յաղաւթս յիշեցէք:

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Բ. դամբան.

Աւրիորդն է Թամթիկ. յաղաւթս յիշեցէք:

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Է. դամբան:

Տէր Յոհաննէս Սիւնեաց եպիսկոպոս:

Ժամատան մէջ Ա. շարքի Ա. դամբան.

Զպարոն Թաղենց:

Ժամատան առջև մի խաչքարի վրայ.

Յիշատակ է հաւրեղբաւր իմոյ Առաքել եպիսկոպոսին. թվին ՌՃԺ (1611):

Ո՛ր խաչքարի վրայ.

Տէր ԱԺ. Յս. Քս. Այս է Տէր իմ աւրհնեալ անեղ անուն Այ. ի ծագաց մինչև ի ծագս ծագի լոյս. թվին 24 (=1321):

Ժամատան արևելեան պատի հարաւային կողմի գեղեցիկ խաչքարի վրայ.

Նս Յովհաննէս Աւրպէլ Սիւնեաց արհի եպիսկոպոս շինող սբ. եկեղեցւոյս, յիշել աղաչեմ (զիս) եւս, եւ զբարեպաշտ իշխանաց իշխան զարեան մերձաւորն իմ զքաջ մենամարտիկն զԲուրթէլն եւ զղշխոյափառ բրիստոսասէր զոյգն իւր Վախախն, նորաբողբոջ զաւակաւքն իւրեանց Բէշքէնիւն եւ Իվանէիւն. թվին 24Ա (=1322):

Սրա կողքի խաչքարի վրայ.

Այս Դայիսոն մխեալ արեամբ աւծելոյն Յիսուսի, որով հարեալ խոցեցաւ զոռոզն անմարմին. եւ կանգնեցաւ հրամանաւ ածապաշտ իշխանաց իշխանի Սմայատի ի փրկութիւն որդո իւրո Բուրթէլին. յիշեցէք:

Ո. Աստուածածին եկեղեցու մօտ մի խաչքարի վրայ.

Ես պարոն Բուրթէլ կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ վասն եղբաւր իմ Բուղդային:

Ս. Կարապետի եկեղեցու մօտ մի տապանաքարի վրայ.

Կայ հանգուցեալ յայս տապանի,

Չքնաղ մանուկ զարմանալի,

Որ ի վանէ անուն կոչի,

Նղջիւր ծագեալ Աւրբելեցի,

Որդի Չեսար մեծ իշխանի:

Տապանաքարերի վրայ.

Ջհայր տեառն Սարգսի զՅովսէփ յիշեցէք ի Քս:

Ջհայր տեառն Ստեփաննոսի Տէր Գրիգոր. յիշեցէք:

Մի խաչքարի վրայ.

Գնեալք արեամբ զառին Այ. երկրպագողք սրբոյ խաչիս զՄխիթար քահանայ հանդերձ ծնողաւր (յիշեցէք):

Ժամատան հիւսիսային պատի որմնասեան վրայ.

Ես Արաս կանգնեցի զխաչս որդւոց իմոց Սմբատայ եւ Դաւթի, որ կիսաւրեայ փոխեցան առ Քս. եւ թողին ինձ կսկիծ. որք երկրպագէք յաղաւթս յիշեցէք. ամէն:

Մի խաչքարի վրայ.

Ես Նղիշայ եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հաւրեղբաւր իմոյ Առաքէլ եպիսկոպոսին. թվին ՌԺԸ (=1569):

ՆՂԵԳԻՍԻ ՆԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Տեղադրութիւն.—Նղեգիսի եկեղեցիները գտնւում են այժմեան Ալազեազ գիւղում, որ համանուն ձորի ամենանշանաւոր գիւղն է, այժմ թուրքաբնակ:

Պատմական տեսութիւն.—Նղեգիս կամ Նղեգիք հին պատմական գիւղը, որ այսպէս կոչուել է շրջակայ եղեգնի լճակների

պատճառով, այժմեան Ալազնազ գիւղն է, որին իբր ապացոյց կարող է ծառայել նախ այն, որ Ստ. Օրբելեանն ասում է. «Երանելի եպիսկոպոսն Սիւնեաց պատահեալ ի տեղի մի յՆղեգեաց ծորի ի վերայ Ոստին զեղջն*): Իսկ Ոստին գիւղը այժմեան Հոստուն գիւղն է, և Ալազնազի ձորը նրանից վերև է գտնուում: Երկրորդ՝ այս անունը պահպանուել է Վայոց-ձորի բնիկ հայերի մէջ, նրանք Ալազնազի ձորին Ըղեքայ ծոր են անուանում, իսկ Ըղեքը Եղիգի ռամկական ձևն է:

Եղեգիսը երբեմն Վայոց-ձորի իշխանների, Սիւնեաց երկրորդ հարստութեան բոլոր տէրերի և յետոյ Օրբելեան իշխանների աթոռանիստ է եղել, ուստի և ոչ միայն գիւղաքաղաք, բաղաք, այլ և մայրաքաղաք է կոչուել: Այս գիւղի հիմնարկութեան ժամանակամիջոցը յայտնի չէ, և ըստ երևոյթին շատ հին է: Սիւնեաց իշխանութիւնը Վասակ Նահապետից նորոգուած միջոցին սա է դարձել աթոռանիստ, ինչպէս յայտնապէս վկայում է Վասակի Թոռնորդի Մմբատ Մեծի վերաբերութեամբ, որ Բշրայ կամ Նորայ արշաւանքի ժամանակ, 923 թուին «Հորդան տուեալ զօրացն՝ ամբոխս բազումս սպայակոյտ զօրու շուրջ գիւրեաւ կացուցանէր յիւրում արքունական ապարանքն՝ որ ի գիւղաքաղաքն Եղեգիս. եկեալ ապա Նորն և տեսեալ զնա այնպիսի պատրաստութեամբ և անվանելի զօրութեամբ, զգուշացեալ՝ ոչ ինչ կարաց յայտնել յիւրայոց անտի, այլ ի խաղաղութիւն խօսեցեալ ընդ նմա... ուխտ հաշտութեան հաստատէր: Եւ ապա եկեալ առ միմեանս՝ խնդութիւն մեծ առնէին և բազում օժիտս և պարգեւս ընկալեալ Նորն ի Մմբատայ՝ չուէ և երթայ»**):

Մի ուրիշ տեղ էլ նոյն Օրբելեանն ասում է այս Մմբատ իշխանի մասին 936 թուին ...«Ելեալ յաւուր միում յարքունեաց իւր՝ որ էր յԵղեգիս գիւղաքաղաքի»: Սրա վերջին պայազատներն իրենց գահը փոխել են Բաղաց և Կապանի մէջ: Բայց երբ Ջաքարէ և Իվանէ սպասաւարներն այս կողմերը խլել են Թուրքերի ձեռքից, տուել են Օրբելեաններին, որոնցից Նիկումը և սրա որդի Մմբատն իրենց գահն այստեղ են հաստատել: Մմբատի եղբայր Տարսայիճը ևս ինչպէս այստեղ, այնպէս և՛ Արփայում ունեցել է արքունիք:

Եղեգիս կամ այժմեան Ալազնազ գիւղում կան չորս աւեր եկեղեցիներ, որոնց մասին ոչ միայն պատմական տեղեկութիւններ չկան, այլ և անուններն որոշապէս յայտնի չեն: Միայն 1495

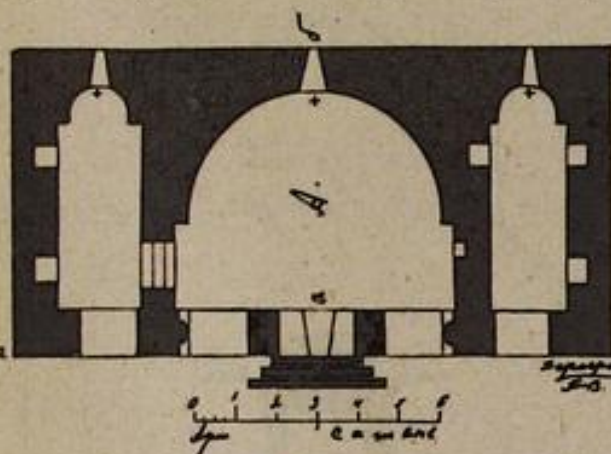
*) Օրբելեան գլ. Ծ. յիշ. Քաջբերունի:

**) Օրբելեան, ԼԸ:

թուին, այս «մայրաքաղաք Նդեգիսում» գրուած մի աւետարանի յիշատակարանում ասուած է. ընդ հովանեաւ երից տաղաւարացս սուրբ կաթուղիկէիս եւ սբ. Աստուածածնիս և սուրբ Ստեփաննոսիս և կենդանարար սուրբ Նշանիս *): Այստեղ թէև ասում է ընդ հովանեաւ «երից տաղաւարաց», սակայն չորսի անուն է տալիս, և հէնց չորս աւեր եկեղեցիներ էլ այժմ կան: Սրանցից առաջինը, ինչպէս երևում է իւր վերայի արձանագրութիւնից, շինուած է Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանից, այս պատճառով և հաւանական է, որ ս. Ստեփաննոսը սա լինի, այսպէս կոչուած իւր հիմնադրի անունով: Միւսների մասին ոչ մի տեղեկութիւն չկայ:

Եկեղեցիների նկարագրութիւնը.— Ս. Ստեփաննոսի եկեղեցին (ԺԳ. դար): Սա գտնւում է այժմեան գիւղից դուրս, նրա արեւելեան կողմը, Ալադեադ գետի աջ ափին, հարթութեան վրայ: Սա միանգամայն ինքնատիպ է նրանով, որ կողակի մասն իւր երկու խորաններով մի առանձին շէնք է ներկայացնում, այնպէս որ նոյն իսկ կարելի է ենթադրել, որ նրա առջև շինուած ժամատան հասարակ շէնքն սկզբում չէ եղել, և ժողովուրդը, մանաւանդ զօրքը, կանգնել է սեղանի առջև տարածուած ընդարձակ դաշտի վրայ և լսել ժամասացութիւնը: (Տես Ալոոմ, պատկեր XX, 33),

Այս առաջի մասը, այսինքն կողակը, իւր երկու խորանով (նկ. 28-30) շինուած է սրբատաշ, կարմրաւոյն քարով. ունի 5,30

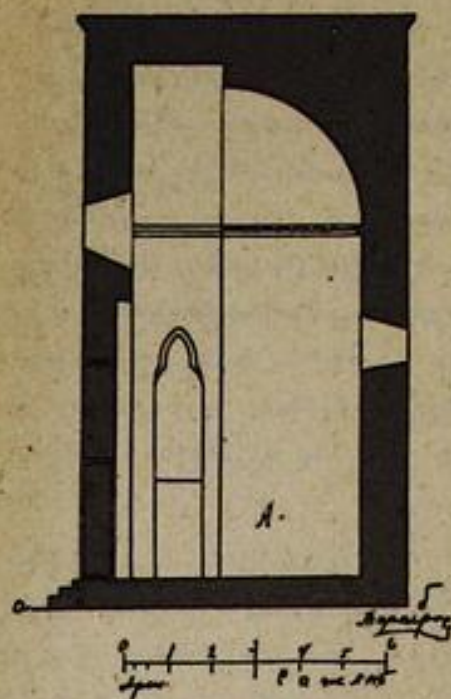


Նկար 28

մետր երկարութիւն և 10,35 լայնութիւն: Բարձրութիւնը հասնում է 9 մետրի: Արտաքուստ սաղաչէն է, սակայն ներքուստ, կողակի ձեղունն ոչ թէ թաղակապ՝ այլ գմբեթաձև է: Կողակը բոլորածէ է և կամարակապ, յանկած երկու որմնասիւնների և եր-

կու սիւնների վրայ. սակայն վերջիններս արդէն գետին են տապալուել: Կամարներից բարձր, ամբողջ արեւմեան ճակատը ծածկուած է սրբատաշ քարով, ունի մի նեղ և երկար պատուհան և

*) Ալիշան. Սիսական եր. 149:



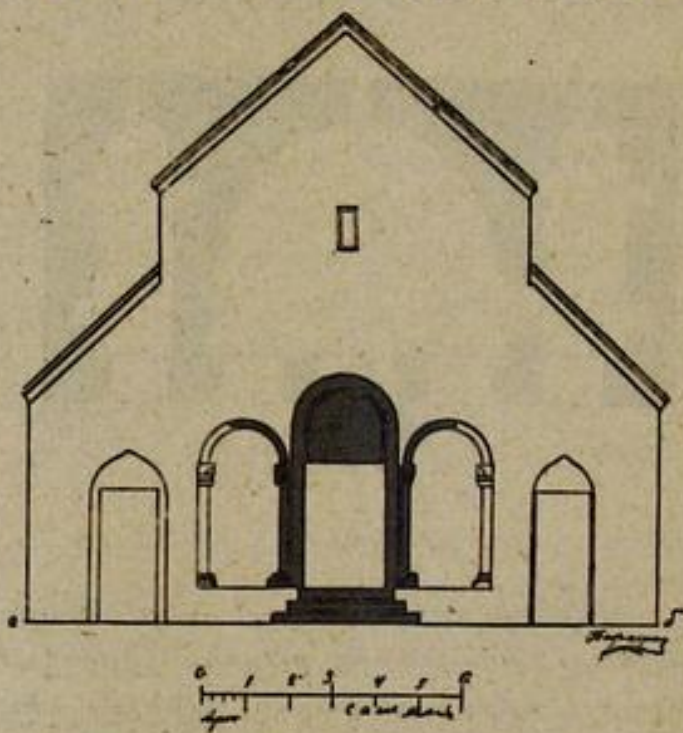
Նկար 29

զարդարուած է երկու խաչքարով: Սեղանի երկարութիւնն է 4,70 մետր, լայնութիւնը՝ 4,50 մետր. վէճքարը դեռ կանգուն է, միայն յատակի սալքարերը քանդուած են և մի մասը տարուած:

Կողակի երկու կողմի խորանները թաղակապ են, 4 մետր երկարութեան և $1\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան, և ունին մի մի սեղան, մօտաւորապէս մի մետր երկարութեան: Հիւսիսային խորանը երկու դուռ ունի, մինն արեւմտեան, միւսը հարաւային պատի մէջ, որ անմիջապէս բացւում է սեղանի վրայ: Հարաւային խորանը միայն ունի մի, արեւմտեան, դուռն: Երկու դռներն էլ զարդարուած են պայտաձև կամարով: Երկու խորանն էլ լուսաւորւում են մի մի, փոքրիկ և նեղ պատուհանով, որ բայւում են արեւելեան պատի մէջ:

Կողակի արեւելեան պատի մէջ կան երկու ներսանկուած, արեւակնային ճաճանչով և փոքրիկ կամարով զարդարուած. սրանց միջև մի երկար ու նեղ պատուհան՝ խաչաձև շրջանակով և երկու վարդազարդով: Երկու վարդազարդ էլ բարձրում կան: Մի մի փոքրիկ և նեղ, կամարակապ պատուհան բացւում են խորանների մէջ:

Հարաւային պատը բոլորովին պարզ է և ունի միայն մի փոքրիկ, կամարակապ պատուհան. ճիշտ այսպէս է և հիւսիսային պատը, որի սրբատաշ քարերից շատերը թափուած են:



Նկար 30

պատեր՝ մօտ մի մետր բարձրութեան: Այս ժամատան լայնութիւնը նոյնն է եղել, իսկ երկարութիւնը 9,70 մետր: Ունեցել է միայն մի, հարաւային, դուռ:

Եկեղեցու շուրջը կան բաւականաչափ գերեզմաններ, ԺԳ. դարու տապանադրերով: Այս տապանաքարերի մեծագոյն մասն այժմ վերցրել են և տեղը ցանել: Նկատելի են և խցերի հեաքեր:

Այս եկեղեցին պարսպապատ է եղել, որի արևելեան և արևմտեան կողմի դռներն այժմ էլ կանգուն են:

Արձանագրութիւններ.—Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու արևելեան կողմի մի տապանաքարի վրայ.

Թվ. 22Բ (=1333). Այս է հանգիստ Խաւշին դուստր Դովինց պարոն Վահրամին:

Ս. Ստեփաննոս եկեղեցուց փոքր ինչ հեռու, դէպի արևելք, քարաժայռի ստորոտում մօտ 3 մետր բարձրութեան մի խաչքարի վրայ.

Թ. Հայոց ԶԻԸ (=1279) ի բարեպաշտ իշխանութեան Տարսայիճին Շիրինշահի որդի Գրիգոր կանգնեցի խաչս ի...ամուսնոյ իմոյ և զաւակաց իմոց. ԱԺ. ողորմի Տիկո...

Ս. Ստեփաննոսի արևելեան կողմի ձախակողմեան խաչքարի վրայ.

Քրիստոս ողորմի Իգնատիոսին:

Ս. Ստեփաննոս եկեղեցու արևելեան կողմը, լուսամտի ճակատին.

Ես Տէր Ստեփաննոս որդի իշխանաց իշխանի մեծի Տարսայիճին հիմնարկեալ շինեցի զեկեղեցիս ի յիշատակ հաւր իմոյ...

Նոյն լուսամտի եզրերին.

Տէր Յիս. Քս. ԱԺ. աւգնէ Բուրթէլին Բէշքէնին եւ Իվանէին:

Ս. Ստեփաննոսի մօտ մի քանի խաչքարերի վրայ կան հետեալ տապանադրերը.

Թվ. 2Բ (=1253). Կաման Աստուծոյ ես Մարգարէս կանգնեցի զխաչս ի բարեխաւսութիւն հոգոյ իմոյ եւ ամուսնոյ իմոյ եւ զաւակաց իմոց:

Ես Մխիթար կանգնեցի զխաչս հաւրն իմոյ Ամլկան եւ մաւրն իմոյ Ամիսթէ:

Ս. Ստեփաննոսի մօտ մի քանի տապանաքարերի վրայ.

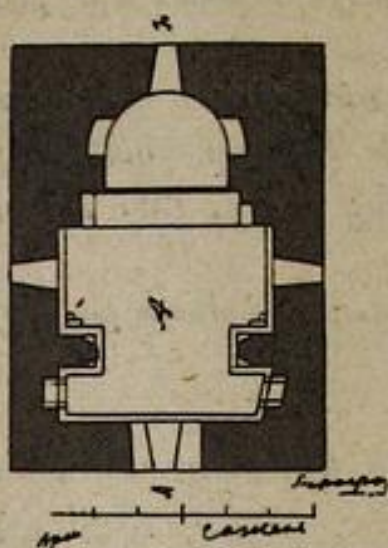
Թվին 279 (=1344) Այս է հանգիստ պարոն Վաղ
Թանգին որդւոյ պարոն Ոմեկին:

Այս է հանգիստ Փռանակշահի Թվ. 227 (=1325):

Թվ. 251 (=1508) Այս է հանգիստ Սիմէոնի:

Սյս է հանգիստ Շմավոնի:

Երկրորդ եկեղեցին. (ԺԳ. դար).—Ս. Ստեփաննոս եկեղեցուց դէպի արեւմուտք, մօտ հարիւր մետր հեռու, նոյն հարթութեան վրայ և նոյն գետակի աջ ափին բարձրանում է երկրորդ եկեղեցին: Սա շինուած է սե, սրբատաշ քարով, 7 մետր երկարութեան, 5,25 մետր լայնութեան և անհամեմատ մեծ, մօտ 13 մետր բարձրութեան (տես Ալբում, պատկեր XX. 34): Ներքուստ (նկ. 31 և 32) անսիւն է, միայն արեւմտեան կողմում ունի քա-



Նկար 31

ւական յառաջացած երկու, կիսաբոլոր որմնասիւներ, որոնց և սեղանի կողքերին բարձրացող կեղծ որմնասիւների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ՝ կրելով իրենց վրայ կաթուղիկէն, որի թմբուկը 3,50 և զմբէթը 3 մետր բարձրութիւն ունի: Գմբէթը ներսից զեղազարդուած է կարմիր ու սև խաչքարերով: Եկեղեցին աւանդատներ չունի: Հիւսիսային պատի մէջ կայ մկրտութեան մի գեղեցիկ աւազան:

Արտաքուստ չորս պատերն էլ պարզ են, միապաղաղ, մի մի փոքրիկ, կամարակապ պատուհաններով, որոնցից հարաւայինի վերին մասում քանդակուած է երկու վիշապի բերանաբաց գլուխներ՝ իսկ ներքևում արեգակնային ժամացոյց:

Գմբէթը գլանաձև է, չորս փոքրիկ պատուհաններով և վերջանում է կոնաձև գագաթով. խաչը չկայ:

Արեւմտեան կողմի միակ, կամարակապ դռան առջև եղել է մի գաւիթ, որի հիմնապատերն են այժմ նկատելի, և որի մէջ մի խաչքար կայ 257 (=1505) թուականով:

Այս եկեղեցին ևս պարսպապատ է եղել, որից մնում են միայն հիմնապատերը:

Եկեղեցու շուրջը ընդարձակ գերեզմանատուն է եղել, որի մասին մի խաչքարի վրայի տապանագիրն ասում է. «Ես Ասլիկ գնեցի զայս հողս Խէ դիկանի եւ արարի գերեզմանատուն Հայոց»:

Տապանագրերի մեծագոյն մասը ԺԴ. դարից են:

Այս եկեղեցու հարաւային կողմում, մօտ 25 մետր հեռու կայ մի տափարակ գերեզմանաքար, որի չորս կողմը կիսաւեր պատեր կան և մի դուռն: Տապանաքարի փորուածքի մէջ ամրացրուած են սպիտակ մարմարիոնի քարեր որոնց վրայ գրուած է հայերէն և պարսկերէն.

...Զհողիս ճշմարիտ հաւատով եւ ուղիղ սրտիւ եւ լի շնորհաւք նահատակեցաւ եւ Քրիստոսի լուսոյն արժանի եղեւ, եւ Քրիստոսի ողորմութեանն հասաւ... ամենայն ցաւոց թիշկ... յաղօթս յիշեցէք եղբարք մեր սուրբ Ներսէս... վասն անուան Քրիստոսի:

Ալագեազ գիւղի Թուրքերն այս գերեզմանը մահմեդական նահատակի համարելով պաշտում են և ուխտ գալիս:

Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալեանը տեսել է այս եկեղեցու պարսպի հարաւային կողմում մի կիսաբոլոր վէմ, որի վրայ քանդակուած է եղել երկու արձան: «Առաջինն՝ այր փառաշուք բազմեալ ի ճարտարաքանդակ աթոռ՝ Թագ ականակուռ ի գլուխն, և դայիսոն ի ձեռին, զգեցեալ զպճղնաւոր վերարկու՝ որոյ բղանց ծածկէ դոտս, իսկ երկրորդն կին դեղեցկատեսիլ, ի պճնազարդ և ի ծալծալ հանդերձս շքեղացեալ, ունելով ի պարանոցին զմհհեանդ և զմահիկ, զմի ձեռն ի ծնօտին Թիկն զմթոռմիւն ածեալ, և միօմիւն աջակցեալ ընդ առն, և որպէս երեխ՝ է քար դրանդի տան Տարսայիճ իշխանաց իշխանին, և յայսոցնիկ արձանաց մինն է Տարսայիճ իշխանն և միւսն ամուսինն իւր Մինա խաթուն՝ դուստր Զալալ իշխանի. ըստ որում ի նմին վիմի գրի. «Աստուած շնորհաւոր առնէ դարբաս պարոն Տարսայիճի եւ ամուսնոյն իւրոյ Մինայ խաթունին, ի Թվին Հայոց 2109»:

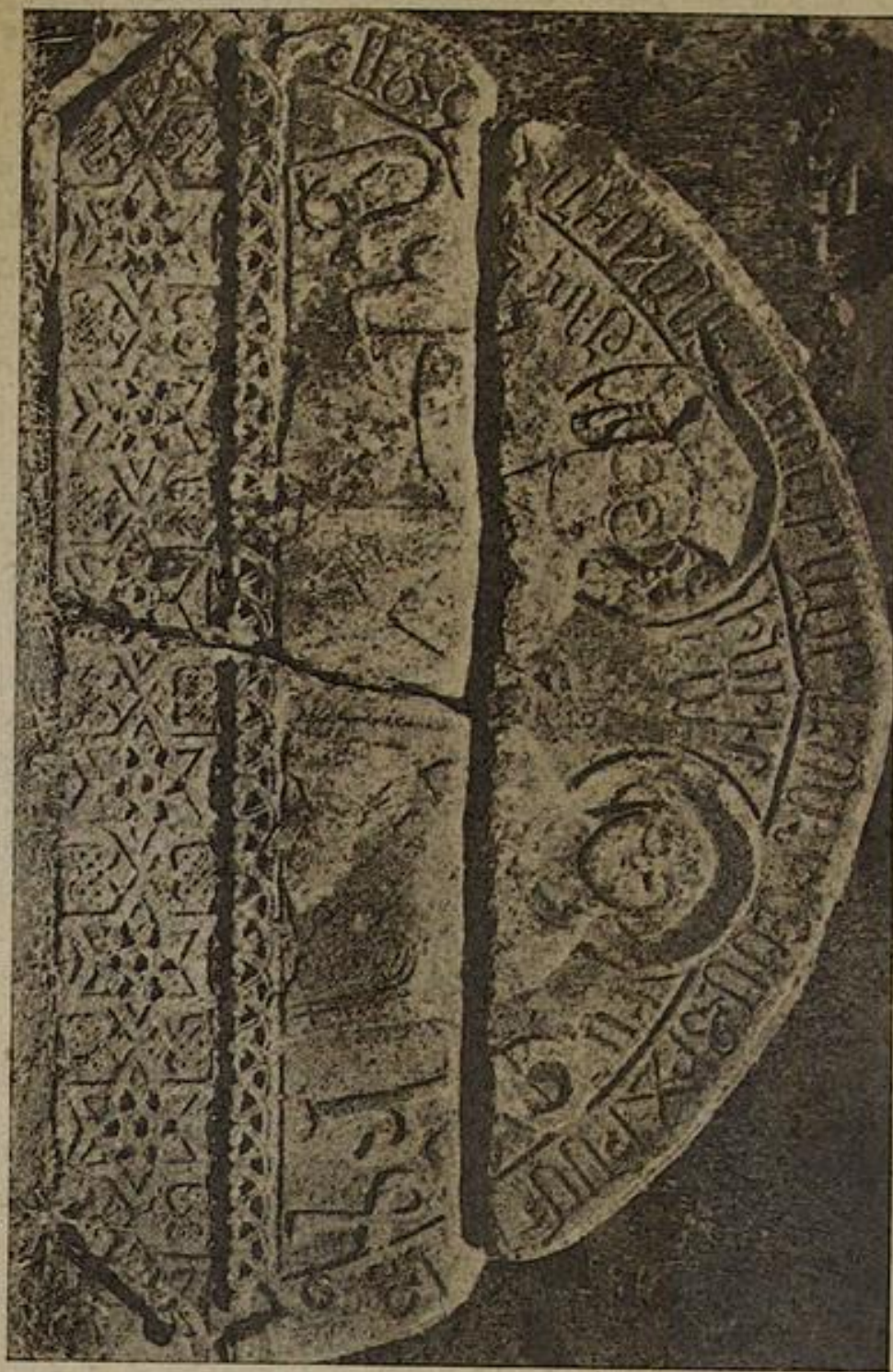
Այս չափազանց հետաքրքրական քարը տեսել է նաև Քաջբերունին^{*)}: «Նահատակի սատուոն հինգ քալ դէպի հիւսիս, ասում է նա, դէպի գմբէթաւոր եկեղեցին, հողի տակ թաղուած է երկու կտորից բաղկացած կիսաբոլորակ քար, բարձրութեամբ մօտաւորապէս երեք արշին, իսկ երկայնութեամբ չորս արշին: Ստորին կտորը ներկայացնում է երկու մարդոց կերպարանքներ աթոռների վրայ բազմած: Զննողի աջ կողմից նստած այր մարդը հագած է երկայն շորեր և փեշերի տակից երևում են ոտների միայն թաթերը. նորա բաց գլուխը շրջապատած է լուսեղէն ճառագայթներով և մանեակը զարդարում է նրա պարանոցը: Նորա

*) Ճանապարհորդութիւն. Բ. Հ. եր. 154:

**) Ճանապարհ. նկատողութիւնք. Արարատ 1888 եր. 438:

աջ ձեռքը դրած է ծնկան վրայ, իսկ ձախ ձեռքը քարի հետ կոտորուած անհետացել է:

Այս մարդու աջ կողմում, միւս աթոռի վրայ բազմած է մի



Նկար 38

կին, նոյնպէս երկար շորերով և տակից երեւում են միմեանց վերայ ծալած ոտերը: Սորա աջ ձեռքը դրած է իւր դօտկում, իսկ ձախը համապատասխան ծնկան վերայ, երկու ականջի առաջից կախուած են ոլորած կարճ զլխամազերը, ինչպէս այժմս

ևս սովորութիւն է Թիֆլիսում... նրա գլուխը ծածկում է վերի մասը քառանկիւնի գլխարկ: Այդ պատկերների վերը գրած է «ԹՎ. ԶԻԳ. (=1274) Աստուած շնորհաւոր անէ՛ դարապաս պարոն Տարսայիճին Մինա խաթունին իւր ամուսնաւ»:

Ընթերցողը պարզ տեսնում է, թէ որքան տարբերում է այս միկնոյն քարի նկարագրութիւնն երկու ճանապարհորդների դրչի տակ, նոյն իսկ արձանագրութիւնը, նրա թուականը միատեսակ չեն արտագրուած: Եւ որովհետեւ այս քարը եղել է Տարսայիճ իշխանի պալատի դրան կամարաքարը, ուստի ես ցանկացայ գտնել և լուսանկարել: Եւ որովհետեւ Քաջբերունին ծածկել էր նրան հողի մէջ, ուստի ես սկսեցի պեղումներ կատարել. այս միջոցին թուրքերն ինձ ասացին, թէ իրենցից մինը գտել է այստեղից մի քանդակազարդ քար, կոտրել և տարել իւր տան պարըսպի մէջ գործ ածել. անմիջապէս ես գնացի տեսայ և նկարել տուի (տես նկ. 32): Սա երեք կտոր արած կիսաքոլոր քար է, արդէն յիշուած մեծութեան, և Տարսայիճի ու Մինա խաթունի բարձրաքանդակներով. միայն Մինա խաթունը ոչ թէ Քաջբերունու նկարագրուածի պէս գննողի աջ, այլ ձախ կողմն է գտնուում, կրծքին մանեակ ունի, իսկ գլխին թագ չկայ. թագունի Տարսայիճը, կախ ընկած արտախուրակով: Երկուսի գլխի շուրջն էլ կայ լուսապսակ: Սրանից վերև կամարաձև երիզի միջև գրուած է.



Նկար 33

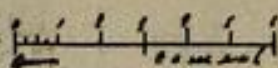
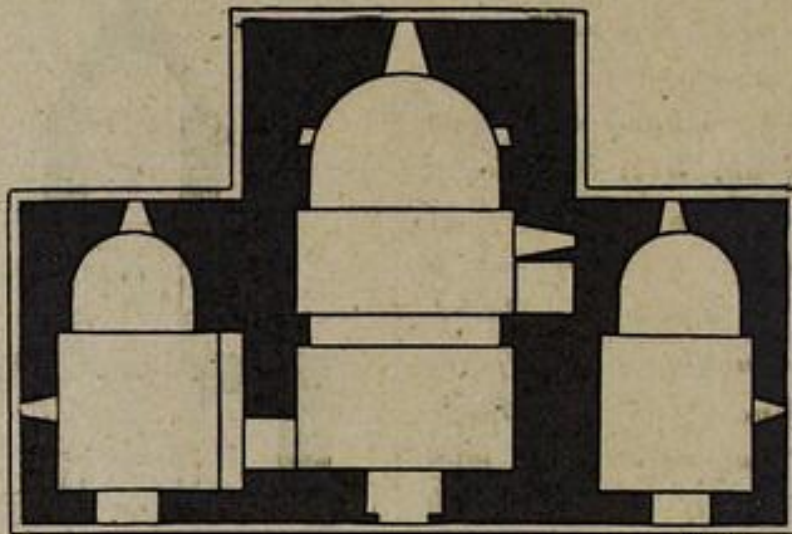
Ած. Շ(ն)հաւոր անէ՛ դարապաս պարոն Տարսայիճին Մամայ խաթին իւր ևս

Իսկ երկու գլխների միջև ին իւր տառերի տակ իբրև երրորդ տողի վրայ նկատուում է մի փակագիր, որ կարելի է կարդալ իբր անաւ, այնպէս որ կարող է լինել իւր անաւ ևս:

Ուշագրաւ է, որ դարապաս և պարոն բառերի մէջ Գ. տառը գրուած է երեսը դէպի աջ դարձած:

Նրորորդ եկեղեցին գտնուում է գիւղի մէջ, շինուած է հա-

մարակ, սև քարից. երկարութիւնն է 20,50, լայնութիւնը 13,50 և բարձրութիւնը մօտ 7 մետր: Եկեղեցին սաղաշէն է, չորս ամբողջական և նոյնքան որմնափակ սիւների վրայ (տես նկ. 35) թէ երկարութեամբ և թէ առ ի շեղ (տես նկ. 36) բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, կրելով Թաղակապ ձեղունը: Այս սիւներով և կամարներով եկեղեցին բաժանւում է երեք մասի (ոթ), որոնցից միջինը միւսներից լայն է: Ունի մի սեղան և միայն երկու աւանդատուն. (3,70 մետր երկ. 3 մետր լայն. և 4,5 մետր բարձ.)։ Հիւսիսային պատի մէջ կայ աւազան: Իւրաքանչիւր պատի վրայ բացւում են երեքական փոքրիկ պատուհաններ: Երկու դռներից արեւմտեանը գեղեցիկ շրջանակով պատած է և կամարակալ քարի վրայ քանդակուած է երկու աղանիներ՝ ձախինը կնոջ, իսկ աջինը՝ Թագակիր տղամարդու գլխով: Սրանից բարձր



Նկար 34

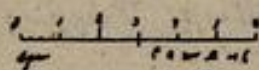
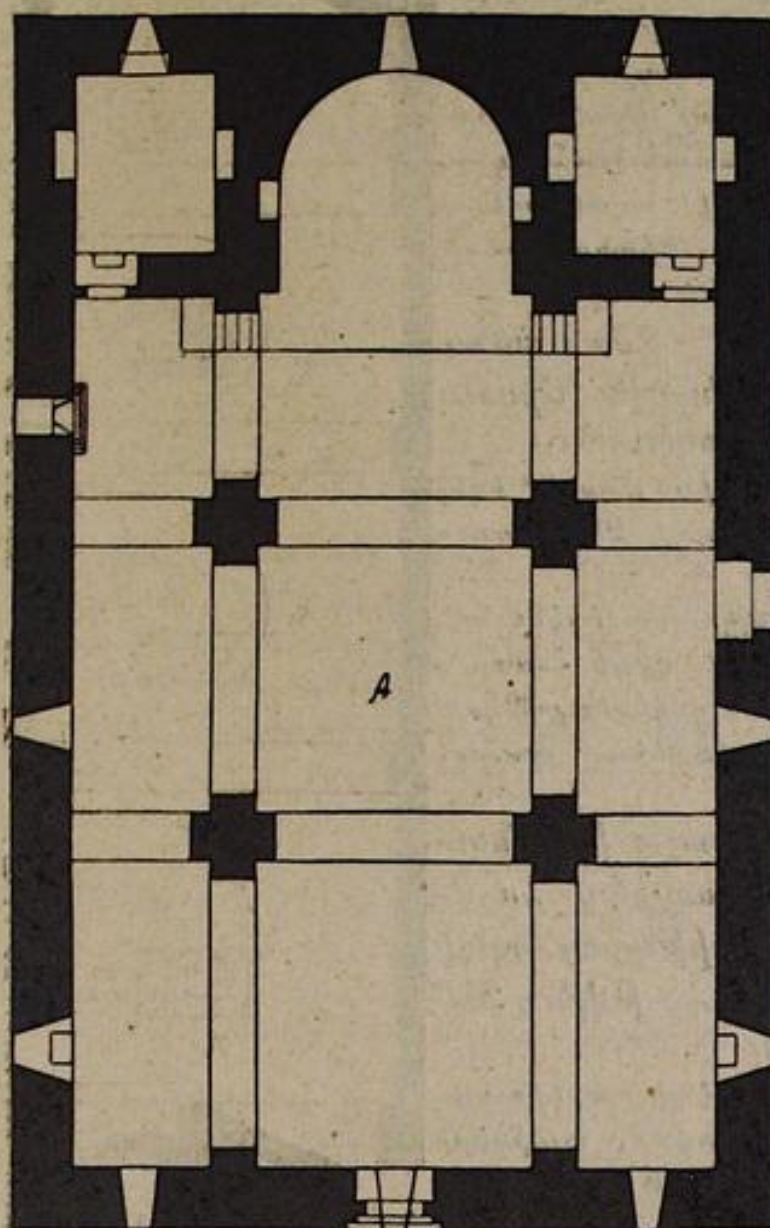
կայ մի շրջանակով պատած խորշ, մէջը մի խաչ, տակը գրուած Եկեղեցի թվի ՌՃԾԲ. (=1703): (Տես Ալբոմ պատկեր XX. 35): Հաւանական է, որ այս թուականը վերաբերի եկեղեցու վերանորոգութեան, մանաւանդ որ եկեղեցու կողակը անհամեմատ աւելի հին տեսք ունի և այստեղի մի հնութիւնից մաշուած միատող արձանագրութեան մէջ որոշելի են Սմբատ, Աշոտ, Շահնշահ բառերը *):

Չորրորդ եկեղեցին գտնւում է գիւղից դէպի հարաւ, գետի ափին, բազմաթիւ փլատակների մէջ: Շինուած է եղել սրբատաշ, մոխրագոյն քարից: Եկեղեցին եղել է անսիւն (նկ. 34), ունեցել է

*) Գաջրերունի. Արարատ. 1888 թ. եր. 436:

մէջտեղում երկու որմնասիւն: Չէ ունեցել նաև խորաններ: Այժմ
տրանց միայն կիսաւեր պատերը և սեղանի կամարն են մնում:

Այս եկեղեցու հիւսիսային և հարաւային կողմերում կան մի
մի փոքրիկ մատուռ, կիսաւեր դրութեամբ:



Նկար 35

Այս եկեղեցու հարաւային կիսաւեր պատի մէջ կանգնած
մի խաչքարի վրայ կարդացւում է.

Այս է հանգիստ տէր Աւագ քահանային թ. ՉԼԹ.
(=1290):

Այստեղ, դեռ ութսունական թուականներին եղել է երկու միմեանց կից խաչքար, կիսով չափ թաղուած հողի մէջ: Սրանց վրայի կիսաբոլոր և դեռ այն ժամանակ ընկած քարի վրայ ծաղկահիւս նկարի մէջ ձեւացրած է եղել Աստուածածնի պատկերը աթոռի վրայ նստած, ձախ ձեռքում աւետարան, և աջ ձեռքի վրայ յինուած Քրիստոսը: Աստուածածնի գլուխին իջնում է աղանակերպ սուրբ Հոգին: Կիսաբոլորակի վրայ գրուած է եղել*):

Աւրհնեալ Աստուածածին իւր միածին Յիսուս Քրիստոս Աստուած...

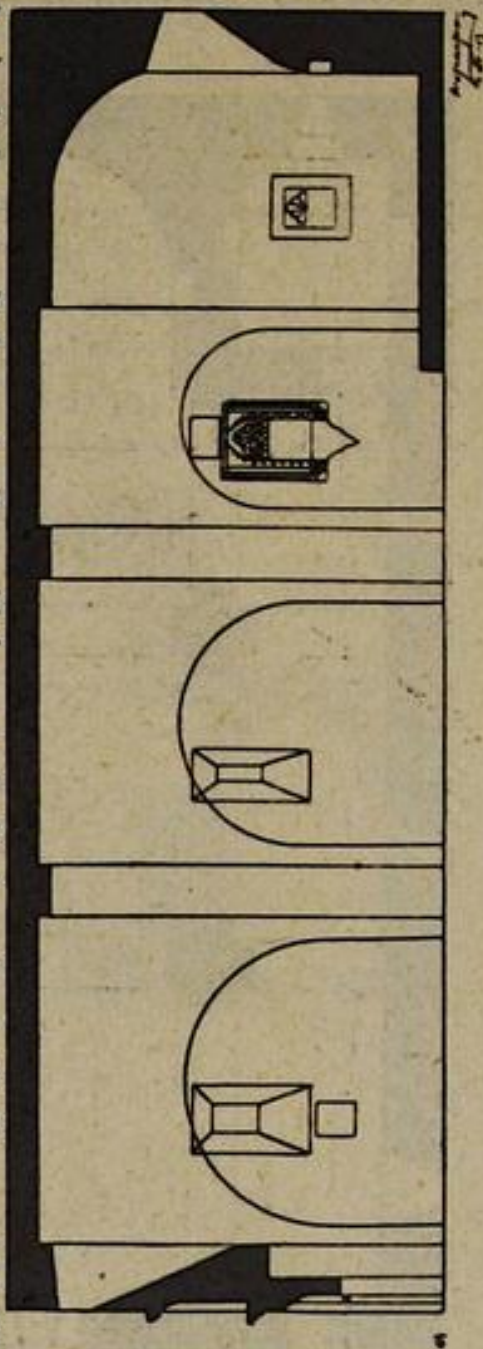
Խաչի ներքին մասում եղել է տապանագիր և ՉԻԲ թուականը:

Աւագնաղից մօտ երկու կիլոմետր հեռու դէպի Հոստուն գիւղը կան 2 գեղեցկաքանդակ խաչքարեր, հետեւեալ տապանագրերով.

Ի բարեպաշտ իշխանութեան Տարսայիճոյ ես Աւետիս Մխիթարայ որդի Խոցաղեղա... Թվին 21Բ (=1283):

Գիւղից դէպի արեւմուտք, գետի աջ ափին, այգիների մէջ, ուր երբեմն ընդարձակ գերեզմանատուն է եղել, դեռ ևս կանգուն է մի դամբարան, որին տեղացի թուրքերը «Մայր Մարիամ»—(Մարիամ անա) են կոչում և պաշտում:

Սա շինուած է սև, սրբատաշ քարով. մի մետրաչափ, քառանկիւնի պատուանդանի վրայ բարձրանում է $2\frac{1}{2}$ մետր լայնութեան, $1\frac{1}{2}$ մետր հաստութեան և 3 մետր բարձրութեան և եռանկիւնաձև վերջացած մի շէնք, որի արեւմտեան երեսին ամ-



*) Քաջբերունի. Արարատ, 1888 թ. եր. 444.

ըացրած է մի մեծ խաչքար, գեղեցիկ քանդակներով և շրջանակներով եզրափակուած: Սաչի վերին մասում քանդակուած է Յիսուս Քրիստոս՝ աթոռի վրայ, կողքերին Աստուածածին և Յովհաննէս Մկրտիչը: Սաչի շրջանակի շուրջը գրուած է (տես Աւրում պատկեր XX 36):

Այս դայիսոն մխեալ արեամբ աւծելոյն Յիսուսի, կանգնեցաւ իշխանութեամբ Բուրթէլին. մեք Գրիգոր եւ Մխիթար (ի) բարեխաւսութիւն մեզ և ծնողաց մերոց. թվին 22թ (=1340).*)

Այժմ սրա հարաւային կողմի քարերից շատերը թափուած են. խաչի երեսն էլ բաւական քերուած է, որովհետեւ հիւանդները սովորութիւն ունին քար քսելով խաչի երեսին յառաջացած փոշին հաւաքել և ածել ջրի մէջ՝ որպէսզի նրա զօրութեամբ բժշկուին:

Ա Ր Ա Տ Ի Ս

Տեղադրութիւն.—Արատէսի վանքը բարձրանում է Այսասի գիւղի մէջ ընկած մի բլրի գագաթին, որի մի կողմից հոսում է համանուն գետակը: Վանքը պարսպապատ է եղել, որի միայն հիմնապատերն են մնացել այժմ:

Վանքից դէպի հիւսիս, գետի ձախ ափին, բարձրանում է մի այլ, ժայռապատ բլուր, որի շուրջը ևս, թէպէտ տեղ տեղ, նկատում են պարսպի հետքեր: Երևի սա մի փոքրիկ մարտկոց է եղել: Այստեղ կան երկու բնական մեծ քարայր:

Թէ այս տեղից և թէ վանքի բլուրից գեղեցիկ տեսարան է բացւում, մանաւանդ դէպի գետի ապառաժոտ եզերքը: Այստեղի կլիման բաւական մեղմ է: Կառքի ճանապարհ չկայ, մի կածան է, որ հազարաւոր պտոյտներ անելով բարձրանում է այստեղ:

Պատմական տեսութիւն.—Արատէսի վանքի հիմնարկութեան տարեթիւը և հիմնարկողի անունը յայտնի չէ: Վանքի արձանագրութիւնները վկայում են միայն հետևեալը.

՚ի թվին 2թթ (=1270) ի տէրութեան փառաւոր իշխանին Սմբատայ և հարազատի իւրոյ Տարսայիճին ես նուաստ արեղայ Հայրապետ... կրկին շինեցի զվանս և նորոգեցի զեկեղեցիս, շինեցի զգաւթս:

Սրանից մի կամ երկու տասնեակ տարի յետոյ, վերոյիշեալ Տարսայիճ իշխանի որդի Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը

*) Վերջի տառն արտագրուած է Հ. Ալիշանի Սիւսկանից:

«Մանեալ զի բազում ժամանակաց ժառանգութիւն էր լեալ այս Նորավանից սուրբ ուխտին, հաստատեցի ես զԱրատէս, որ մեր սեփական հայրենիք էր... ժառանգութիւն և հայրենիք սուրբ և գերափառ դամբարանին մեր Նորավանից:

Միևնոյն բանը յիշատակելով իւր պատմութեան վերջին (ՀԱ) գլխում՝ Ստեփաննոս Օրբելեանը յայտնում է, որ «Վասն տօթոյ տեղոյս (Նորավանից) որ յամարայնի չկարէին բնակել եպիսկոպոսքն և սպասաւորքն, սահմանեցաք զԱրատէսի վանքն»:

Սարգիս եպիսկոպոս Ջալալեանը ասում է, թէ այս վանքի զանգակատան ներսը, արևմտեան դրան առաջ մի «գեղեցկակերտ» տապանի վրայ գրուած է եղել՝ «Ստեփաննոս պատանի որդի Կարապետ աղին կրկին նորոգեցի զԱրատէս. թվին 258:» (=1303):

Միևնոյնը ականդում է և Քաջբերունին, ժիայն տապանագիրը այսպէս է ընդօրինակում.

Ստեփանոս պատանին շինեց զԱրատէս թվակ. 228 (=1533):

Այս միմեանցից բաւական տարբեր, և թուականով 230 տարով զանազանուող տապանագիրը ես, իմ ուղեկիցներէս հետ շատ որոնեցի, սակայն չգտայ: Ջարմանալի է, որ միևնոյն բառը մինը կարդացել է կրկին նորոգեցի, միւսը՝ շինեց:

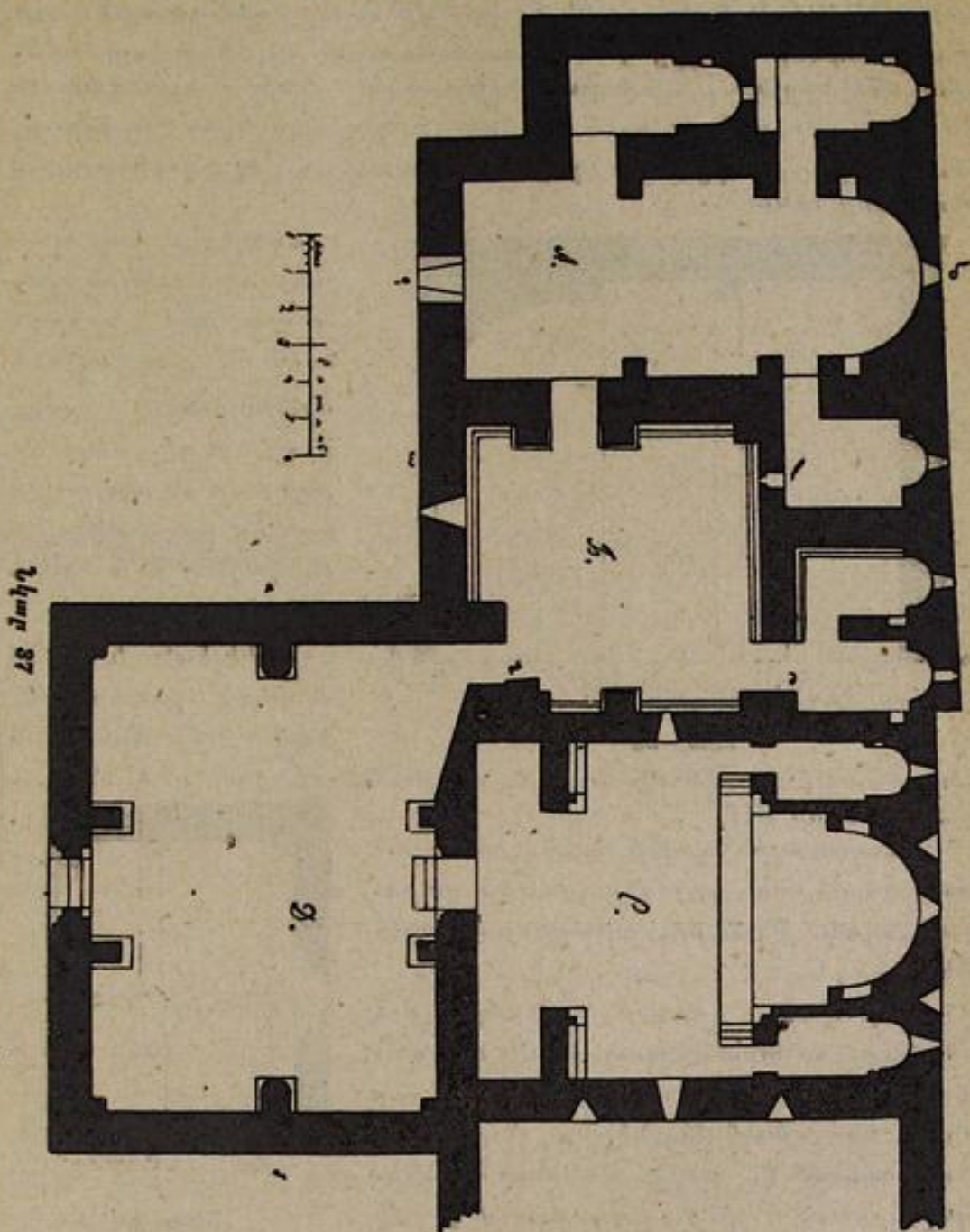
Մի ուրիշ արձանագրութիւն էլ վկայում է, որ Ստեփաննոս Սիւնեաց եպիսկոպոսը տուել է այստեղի երեք եկեղեցիներին՝ սուրբ Սիւանին, Աստուածածնին և ս. Կարապետին՝ իւր «սեփական վիճակէն ի Գեղաքունոյ զգեղն Վանեվան, զԿիտանոցն, զՓառագունի, Վասակաշէն, զՇիկարին, Խուլինական, Քաթարանց, զԴարբանտն»:

Մի նշանաւոր արձանագրութիւն էլ վկայում է, որ Խաղբակայ որդի Վասակը, որ կողմնակալ է եղել Գառնիից մինչև Բարկուշատ, 1220 թուին, ուրեմն եկեղեցու վերաշինութիւնից առաջ, տիրել է Եկեղեաց ձորի ամրոցներին, որի համար և այս և Նորավանից վանքերի միաբանութիւնները Գ. պատարագ են հաստատել:

Վանքի նկարագրութիւնը. — Արատէսի վանքը (նկ. 37. տես Ալբոմ. պատկեր XXI. 31 և 32) բաղկացած է երեք եկեղեցիներից (a. 6. c.) և մի գաւթից (Դ): Խնչպէս երևում է գաւթի հարաւային պատի արձանագրութիւններից՝ եկեղեցիների անուն-

*) Ս. Ջալալեան ճանապարհորդութիւն բ. հ. եր. 158:

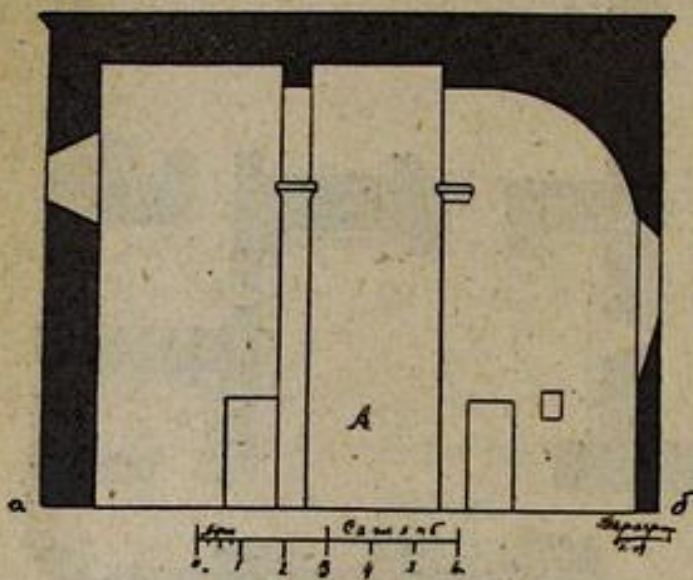
ներն եղել են ս. Սիոն, ս. Աստուածածին և ս. Կարապետ, միայն հնարաւորութիւն չկայ որոշելու, թէ այս անուններից որը որ հկեղեցուն է տրուած: Երեք եկեղեցիներն էլ միմեանց կից են, արևելեան կողմից միևնոյն դժի վրայ, միայն արևմտեանից՝ հիւ-



սիսային եկեղեցին փոքր ինչ յետով է: Գաւիթը բարձրանում է հարաւային ամբողջ և միջին եկեղեցու կիսի առջև:

Հնագոյն կամ հիւսիսային եկեղեցին (նկ. 37 ա. և 38) շինուած է սկ. սրբատաշ քարից. երկարութիւնն է $9\frac{1}{2}$, լայնութիւնը 3,90 և բարձրութիւնը՝ մօտ 8 մետր: Եկեղեցին անսին-

է, մի սեղանով, որ բռնում է ամբողջ լայնութիւնը և ունի բոլորածե կողակա Սեղանի աջ կողմում կայ մի մեծ աւանդատուն (նկ. 39), որ շինուած է միջին եկեղեցու տարածութեան մէջ, երկու այլ աւանդատների կից և դուռը սեղանի կողքից է։ Նոյն սեղանի ձախ կողքում էլ կայ մի ուրիշ աւանդատուն, որի դուռը սեղանի վրայից է։ Այս աւանդատունն էլ եկեղեցու տարածութիւնից դուրս է և իւր առջևում մի ուրիշ աւանդատուն ևս ունի, որի մէջ մի դուռ բացւում է այս եկեղեցու արևմտահիւսիսային կողմից։ Այս երեք աւանդատներն էլ կամարակապ սեղաններ ունին։



Նկար 38

Նեղ պատուհան։ Մի մի փոքրիկ պատուհան էլ բացւում են աւանդատների մէջ։

Հարաւային պատի վրայ, աւանդատան դռան մօտ, կայ մի սրուակի բարձրաքանդակ, 40 հարիւրամետր բարձրութեան։

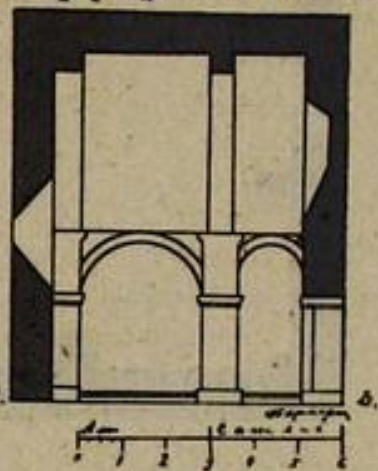
Արևմտեան պատի մէջ բացւում է մի դուռ, որ արտաքուստ ոչ մի զարդարանք չունի։ Սրա ձախ կողմի քարերից մինը, որ գոյնով միւսներից փոքր ինչ տարբերւում է, բայց կանոնաւոր կերպով դրուած է, իւր վրայ կրում է մի

գեղեցկաքանդակ խաչ՝ հետեւալ արձանագրութիւնով. Սը, ՅՍԱՅՍ կանկեսցուցի Յուլպէկին թվ. ՌՀՆ (=1626)։

Եկեղեցու պատերից միայն արևմտեանի վրայ կան քանդակներ. պատուհանը եզրափակուած է խաչածե շրջանակով և բարձրում մի գեղեցիկ վարդազարդ ունի։

Եկեղեցու հարաւային և հիւսիսային պատերին կից բարձրանում են քառակիւնի որմնասիւններ, որոնց վրայ դէպի ձեղունը բոլորում են պայտածե կամարներ։ Ձեղունը թաղակապ է և մեծ մասը խոնարհուած։

Արևելեան և արևմտեան պատերի մէջ կան մի մի երկար և



Նկար 39

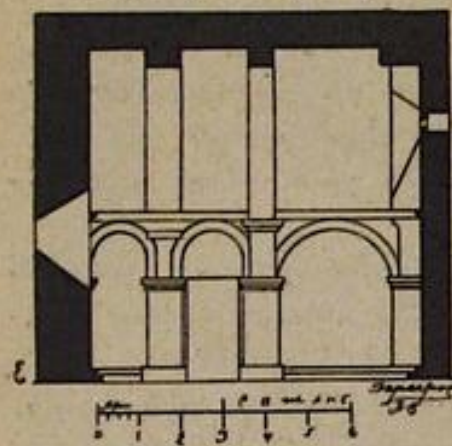
Այս եկեղեցու հարաւային պատի մէջն էլ կայ մի դուռն, որ բացւում է մի ինքնատիպ շէնքի մէջ: Վերջինս մի քառակուսի գաւիթ է և արևելեան կողմը, առաջին եկեղեցու աւանդատան կից ունի երկու, միմեանց մէջ բացւող աւանդատներ կամ մատուռներ: (Նկար 37 B և 40)

Բուն գաւիթը 5,5 մետր երկարութիւն ունի, նոյնքան էլ լայնութիւն և մօտ 6 մետր բարձրութիւն: Անսին է, միայն հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ կան երեքական քառանկիւնի որմասիւններ, որոնց վրայ, պատերին կից, բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, յառաջացնելով 35 հարիւրամետր խորութեան խորշեր, ամբողջովին ծածկուած արձանագրութիւններով:

Արևելեան պատի մէջ կայ մի երկար և նեղ պատուհան, սրա ներքև մէկը միւսի տակ երկու խաչքար. մի քիչ հեռու, աջ կողմում, մի ուրիշը:

Ձեղունը ներքուստ թաղակապ է, իսկ արտաքուստ՝ սակաշէն:

Արևելեան պատի մէջ բացւում է մի դուռն մի փոքրիկ,



Նկար 40

3,15 մետր երկարութեան, 1,40 մետր լայնութեան և մօտ $3\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան թաղակապ աւանդատան կամ մատուռի մէջ, որ ունի մի բոլորածե սեղան և մի փոքրիկ ռոզաս՝ արևելեան պատի մէջ: Այս աւանդատան հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի ուրիշ դուռ՝ դէպի մի ուրիշ, նոյն մեծութեան և նոյնպիսի աւանդատան կամ մատրան մէջ, որ ռոզասի փո-

խարէն ունի մի նեղ և երկար պատուհան: Այս աւանդատան կից է, միայն անհաղորդ, առաջին եկեղեցու աւանդատունը:

Գաւթի արևմտեան պատի մէջ ևս բացւում է մի ուրիշ դուռ, որ տանում է դէպի գեղեցկաշէն, երկրորդ գաւիթը, որ շինուած է յատկապէս երրորդ, ամենագեղեցիկ, եկեղեցու առջև:

Նախ նկարագրենք եկեղեցին, որ կից է առաջին գաւթին և նրա մատուռներին:

Սա շինուած է սե, սրբատաշ քարից. երկարութիւնն է 9,50, լայնութիւնը 6,75 և բարձրութիւնը՝ մօտ 6 մետր մինչև կաթողիկէն, որ քանդուած է: Նոյն վիճակին է ենթարկուած նաև ձեղունը և հարաւային պատն ամբողջովին՝ կոշկոռները լցուած են նաև եկեղեցու մէջ:

Նկեղեցին ներքուստ անսիւն է: Ունի երկու աւանդատուն՝ իսկ արևմտեան կողմում՝ նախնական աւանդատների փոխարէն, նոյն մեծութեամբ կամարակապ խորշեր:

Վեց որմնասիւնների վրայ բոլորում են կիսաբոլոր կամարներ, որոնցից միայն արևմտեան կողմում բոլորողներն են կանգուն մնացել (Տես Աւրում XXII. 35): Որմնասիւնները բաղկացած են մի կիսաբոլոր և սրա կողքերին երկու քառանկիւնի կիսասիւններից, կիսաբոլոր և քառանկիւնի խոյակով, և երեւի նոյնպիսի, միայն հակադիր խարիսխով: Սեղանը կիսաբոլոր է, (տես Աւրում XXII. 34) բոլորածե կողակով: Իւրաքանչիւր պատի մէջ կայ մի մի նեղ և երկար պատուհան:

Արտաքուստ՝ արևելեան պատի մէջ կան երկու ներսանկուած՝ ճաճանչաւոր արեգակով պսակուած: Սրանց միջև բացւում է մի նեղ և երկար պատուհան, գեղեցիկ շրջանակով եզրափակուած: Նոյնպիսի, միայն համեմատաբար աւելի փոքր պատուհաններ, բացւում են խորանների մէջ:

Չորս գեղեցիկ խաչքարեր զարդարում են արևելեան ճակատը:

Հարաւային պատը մեծ մասամբ քանդուած է, մնում է միայն արևմտեան կամարի մասը, ուր կայ մի ներսանկուած և մի արեգակնային ժամացոյց՝ հայկական թուանշաններով:

Արևմտեան պատի մէջ բացւում է մի դուռ դէպի գաւիթը (Տես աւրում պատկեր XXII. 33):

Հիւսիսային պատը ծածկուած է կողքին շինուած առաջին գաւթի պատով, որ աւելի հասարակ է: Մի նեղ և երկար պատուհան, գեղեցիկ շրջանակով, բացւում է նոյն գաւթի մէջ:

Այս գաւթը (Նկ. 37 Ա), որ հաւանօրէն Հայրապետ արեղայի շինածն է ԺԳ. դարում, կառուցուած է սև, սրբատաշ քարով: Երկարութիւնն է 7,15, լայնութիւնը 9,15 և բարձրութիւնը մօտ 6 մետր: Ամբողջ շէնքը անսիւն է, թաղակապ և մէջտեղում մի կլոր հերթիկ ունի (Նկար 41 և Աւրում՝ պատկեր XII. 36):

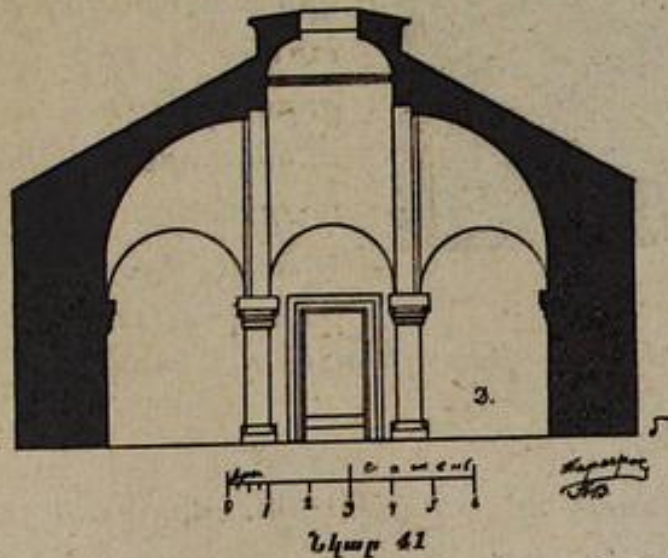
Այս հերթիկը արտաքուստ քառանկիւնի հիմք ունի և $1\frac{1}{2}$ մետրաչափ բարձրանում է ութանկիւնի ձևով. ներքուստ շրջանակաձև է, և զանազան արաբեսկներով նեղանալով մօտ 70 սանտիմետրաչափ բացուածքով վերջանում (Նկար 42):

Գաւթի երեք անկիւններում մի մի, հարաւային և հիւսիսային պատերի մէջ տեղ նոյնպէս մի մի, իսկ արևելեան և արևմտեան պատերում, դռների կողքերից, երկական, ընդամէնը 9 որմնասիւններ են բարձրանում, որոնց վրայ բոլորում են պատերին կից կիսաբոլոր, իսկ ձեղունին կից՝ պայտաձև կամարներ:

(Տես ալբոմ՝ պատկեր XXIII. 36 և 37 և XXV. 38): Որմասիւններից չորսը, որ բարձրանում են դռների մօտ, ներկայացնում են վեցակողմեան կիսասյուներ՝ յանկած քառանկիւնի որմասեան վրայ: Խոյակը կիսաբոլոր է և քառանկիւնի, իսկ խարխուլը՝ քառանկիւնի:

Միւս վեց որմնասիւնները կիսաբոլոր են և կողքերը քառանկիւնի: Սրանց բոլորի բներն էլ միակտուր քարերից են, 1,60 մետր բարձրութեան:

Դաւթի հարաւային պատն ամբողջապէս քանդուած է. մընում է միայն մէջտեղի սիւնը և նրանից դէպի ձեղունը բարձրացող կամարը, ինչպէս և անկիւնների որմնասիւնները: Կանգուն են նաև հիւսիսային պատի միջին սիւնն ու կամարը և արեւելեան կամարը, իսկ արեւմտեանը քանդուած է:



Արեւմտեան պատի մէջ բացւում է մի դուռ, և սրա վերև՝ մի ուղաս, որը միայն ներսից է նկատելի, որովհետև դրսի կողմից պատը քանդուած է:

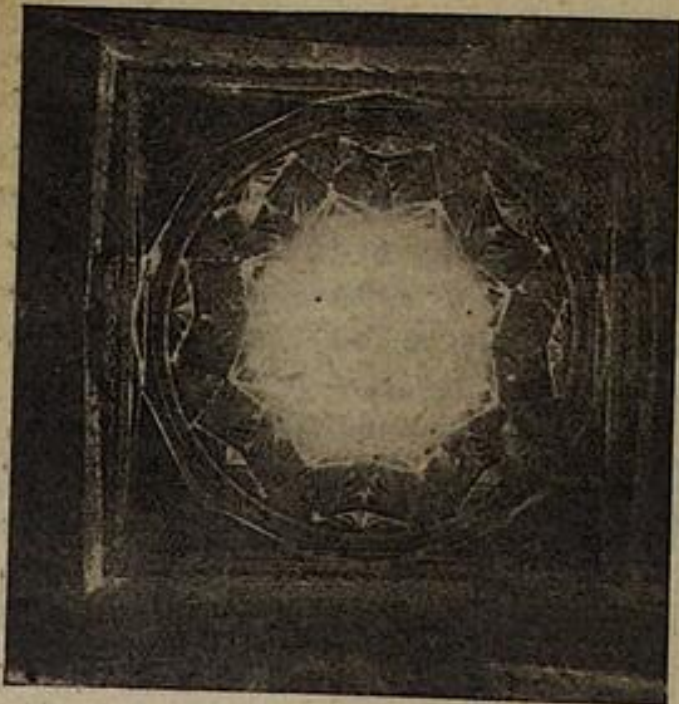
Դուռը զարդարուած է կլոր և քառանկիւնի կիսասյուներով և պատածե կամարներով: Կամարակապ քարի

վրայ կայ մի բարձրաքանդակ, որ ներկայացնում է Աստուածածինը՝ մանուկ Յիսուսը գրկին, աջ կողքին մի կին, ձախին՝ մի միրուսաւոր տղամարդ՝ դաստակները միմեանց յենած և առաջ պարզած: Աստուածածնի աջ կողմին քանդակուած է արևմտարդու երեսի ձևով: Երկու գեղեցիկ խաչիւր քանդակուած են կամարի և շրջանակի միջև: Աջ կողմի խաչի մօտ մի փոքրիկ խաչ էլ է քանդակուած:

Արձանագրութիւններ.— Արատէս եկեղեցու դրան ձախ կողմը. (Նկար. 43):

Կամաւ կարող հզաւրին Այ. ես Տր. Ստեփանոս Միւնեաց եպիսկոպոս որդի միծի եւ բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարսայիճին, ծանեալ զի ի բազում ժամանակաց ժառանգութի էր լեալ այս եկեղեցիս նորավանից:

սբ. ուխտին հաստատեցի ես զԱրատէս որ մեր սեփական հայրենիք էր իւր ամէն սահմանաւրն գեղս վեց հայրենիք հաւր մեր ժառանգութե և հայրենիք սբ. և գերափառ



Նկար 42.

խի և հանել ջանայ յԱյ. և յիւր Մահմետէ ապիզար է և Ռ. Ռ. նալաթ լինի:

Սրա տակ.

Կամաւն Այ. ես Նուրուհս աղախին Քի. միաբանեցա ի սբ. ուխտս Արատէս հւ ետու Ե. ամբարք եւ սահմանեցին միաբանքն զսբ. Սարգսի շաբաթ աւրն պատարազն ինձ յիշատակ եւ զկիրակէն առն իմո Հասանա. կատարիչքն աւրհնեալ եղիցին յԱյ.:

Սրա կողքին, դրան մօտ, ներքուստ.

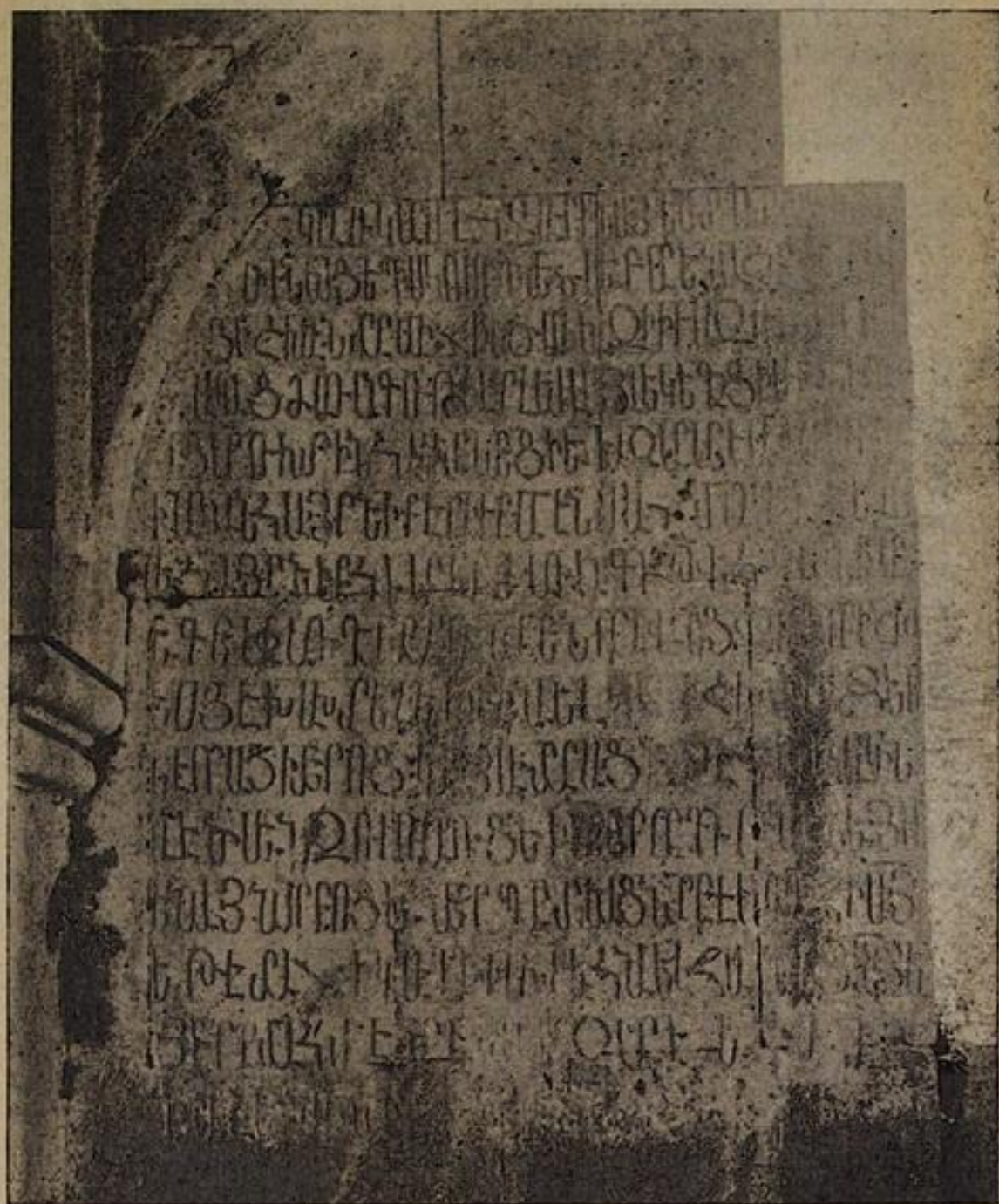
Ես Թաճմելէքս միաբանեցայ սուրբ ուխտիս. միաբանք սահմանեցին սբ. Խաչին շաբաթ աւրն Ա. պատարագ:

Գաւթի արևելեան պատի միջին կամարի մէջ.

Ի թվին 268. (=1270) ի տէրութեան փառաւոր իշխանին Սմբատայ եւ հարազատին իւրոյ Տարսայիճին, ես նուաստ արեղայ Հայրապետ անուն սպասաւոր բանի կրկին շինեցի զվանս եւ նորոգեցի զեկեղեցիս, շինեցի զգաւթս

դամբարանին մեր Նորավանից. զոր մի որ իշխեսցէ խախտել և խափանել կամ յիշխանաց կամ ձեռնաւորաց ի մերոց կամ յաւտարաց եթէ հակառակին անէծս և նզովս առցեն ի սբ. Երրորդութենէն և յամենայն սրբոց և մեր պարտեացն տէր է առաջի Այ. և թէ Տաճիկ աւագ փո-

եւ զայլ ինչ որ... զկոջոց՝ այգին յոստին եւ զԹեղուտն ի
...Մճռաղաձորում... մը գնեցի եւ տուի ի ս. Սիոնս... հաս-
տատեցաք զսուրբ Դրիգորին զշաբաթն եւ կիւրակէն ինձ



Նկար 43.

յիշատակ կրկին... կատարիչը աւրհնին յամէն սրբոց, եւ
հակառակադրն տանջեսցին ընդ Յուդայի եւ ընդ Բելիա-
րայ ի մեծի աւուրն, ամէն:

Ժամատան կամարի վրայ.

Ես Մամարս միաբանեցա եւ ետու զինչ ունէի ի սուրբ եկեղեցիս, սպասաւորը սահմանեցին Ա. Ժամպատարագել ի վերափոխման սբ. Աստուածածնին. կառարիչքն աւրհնին Աստուծոյ, եւ խափանիչքն դատին ի Տեառնէ:

Գաւթի հարաւային պատի վրայ.

Կամաւ կարող հզաւրին Այ. ես Տէր Ստեփանոս Սիւնեաց արհեպիսկոպոս, որդի մեծի եւ յարեպաշտ իշխանաց իշխանին Տարսայիճին ետու սուրբ Սիւանիս եւ Աստուածածնիս սուրբ Կարապետիս ի մեր սեփական վիճակէն ի Գեղարունոյ զգեղն Վանեվան, զԿիտնանոցն, զՓառագունի, զՎասակաշէն, զՇէկակարքն, Խուլինակն, Գաւթարանց, զԹամբարարքն, զի թէ որ իշխեսցէ խախտել կամ խափանել ի մերոց կամ յաւտարաց, զիմ պատիժս կրեսցէ յԱյ. Այսր սահմանեցաք որ տիրէ մերնըստագահի ու մեծ իշխանաց իշխան իմ փառաւոր հարազատին Ելիկումին՝ յիշատակն այլ իմաստ իւր կարգած: Կամովին մեր սահմանած կտակս այլ ցեղս զնէ մասն ու բաժին զՈւղաի առցէ ու զայլ խաչահանուացն, եւ մեր պարտեացն տէր է առաջի Աստուծոյ, ի թվիս ԶԾ (=1301):

Արատէսի դռան ներսի կողմը (տես նկար 44):

ԻՈԿԹ. (=1220).

Ի թագաւորութեան վրաց Լաշաին եւ յաշխարհակալութեան Իւանէ Աթաբէգի, ես Վասակ որդի Խաղբակա կողմնապահ ի Գառնո մինչեւ ի Բարգուշշատ եւ առի զամրոցանիս Եղեգեաց Զորոյս աւգնութեբն Այ. ի հայրապետութե Տր Սարգսի եւ առաջնորդըս վանացս եւ Նորավանաց հաստատեցաք Գ. Ժամ զՀամբարձմանն զերեք աւրն զամենայն եկեղեցիքս Զորոյս՝ Վասակա կատարեն եւ կատարիչքն աւրհնին յԱյ. ամէն:

Տապանագրեր.—Եկեղեցիների արևելեան կողմը մի օրօրոցաձև տապանաքարի վրայ 28 հարիւրամետր երկարութեան տառերով գրուած է.

Ջերջանիկ ըաբունապետն Հայրապետ նորոգող այսմ
ուխտի 112. թվ. 21թ (=1290).



Նկար 44.

Գեոեգրին եղած գերեզմանատան խաչքարերի վրայ.

Թվին 2ԺԲ (=1363) նշանս Թանկին է. Աստուած
ողորմի նմա. ամէն.

Թվին 2ԺԳ (=1364) Տէր Աստուած ողորմէ Այսա-
խուխին. ամէն.

† Սուրբ նշանս Հասան(այ) է, որք կարդաք յիշեցէք
ի Քս. Թվին 2ԺԵ (=1366).

Մի նորագոյն գերեզմանաքարի վրայ.

Այս է հանգիստ Սարգսի Թվին ՌձԿԲ (=1713).

Գեանեզրին եղած գերեզմանատան մի հասարակ խաչքարի վրայ.

Խաչս բարեխաւս Նատարդուլին որ տղայ հասակ մեռաւ թվին 22 (=1531).

Եկեղեցու արեմտեան դռան ձախ կողմի քարերից մինի վրայ քանդակուած է մի խաչ և արձանագրուած.

Սրբ խաչս կանկեցուցի Յուլպէկին թվ. ՌՀԵ (=1626):

Մի տապանաքարի վրայ.

Այս յարկ տապանի Յովսէփու աստուածախաւս վարդապետի. թվ. 21Ա (=1282):

Ժամատան առջև, պարտիզում ընկած մի օրօրոցածև տապանաքարի վրայ.

Այս Մխիթար կիսաւրեայ փոխեցաւ ի Քս եւ եթող սուր անմխիթար ծնողացն. թվ. 2ԺԳ (=1464):

Ժամատան հարաւային պատի առջև մի խաչքարի պատուանդանի վրայ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Մէհրապին:

Նոյն տեղի մի ուրիշի վրայ.

Սահակ երէցս յաղաւթս. թվին ՆԻԴ (=975):

Նոյն տեղում մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Սուրբ խաչս բարեխոս Զանադին:

